LIBRARY OF PRINCETON
MAR 3 1972
THEOLOGICAL SEMINARY

BS2420
.7.B11

GOTTHOLD EPHRAÏM LESSING

EN DE

WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

Reimarus Apologie war zugleich der Grund und Anfang einer neuen weltbefreienden Entwickelungsreihe, welche von Lessing bis auf die Tübinger Schule noch heut unablässig sich fortspinnt.

Hermann Hettner.

Lessing wollte den Titel eines Genies ablehnen, aber seine dauernden Wirkungen zeugen wider ihn selber.

Goethe.

DEC 22 1971
THEOLOGICAL SEMINARY

GOTTHOLD EPHRAÏM LESSING

EN DE

WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT,

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE HOOGESCHOOL TE LEIDEN,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. W. F. R. SURINGAR,

Hoogleeraar in de faculteit der Wis- en Natuurkunde,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN,

OP MAANDAG DEN 27sten MEI 1867, DES NAMIDDAGS TE 2 UREN,

DOOR

SAMUËL BAART DE LA FAILLE,

geboren te Leeuwarden,

S. M. Cand.

LEIDEN,
GEBROEDERS VAN DER HOEK,
1867.

Boek- en Steen-drukkerij van De Breuk & Smits.

AAN MIJNE OUDERS

OPGEDRAGEN.

INHOUD.

Inleiding. . . . . bl. 1—3.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

§ 1. *Inhoud der zeven Fragmenten.* . . bl. 4—22.

Over het dulden der deïsten bl. 4. Over het verdacht maken der rede op den kansel bl. 8. Onmogelijkheid eener openbaring, die alle menschen op eene redelijke wijze kunnen gelooven bl. 10. Doortocht der Israëlieten door de Roode Zee bl. 13. Dat de boeken van het Oude Testament niet geschreven zijn om een' godsdienst te openbaren bl. 15. Over de opstandingsgeschiedenis bl. 17. Over het doel van Jezus en zijne jongeren bl. 19.

§ 2. *Welk was het doel van den schrijver met zijn geschrift, en waarom hield hij het geheim?* . . . . . bl. 22—39.

De *Wolfenbuttelsche fragmenten* zijn ontleend aan de *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* bl. 22. Het doel van den schrijver bl. 26. Reden der geheimhouding bl. 30. Critiek bl. 33.

§ 3. *Het geschrift in samenhang beschouwd met de verschijnselen des tijds.* . . . . bl. 39—64.

De tijd, waarin de *Wolfenbuttelsche fragmenten* verschijnen, is het tijdvak der Verlichting bl. 39, voorbereid door de philosophie van Wolf bl. 43, en het Engelsch deïsme bl. 52, welks invloed in Schmidt bl. 53, Edelmann bl. 54, Baumgarten en anderen zichtbaar is bl. 57. Invloed van Nicolaï bl. 60 en Mendelssohn bl. 62. Het tijdvak der Verlichting te recht door Kant »de eeuw van Frederik" genoemd bl. 62.

§ 4. *Onderzoek naar den schrijver der Fragmenten.* . . . . . bl. 64—94.

Illgen's verhandeling over de authenticiteit van het aan H. S. Reimarus toegekende geschrift bl. 64. Getuigenis van J. A. H. Reimarus

bl. 67. Bedenkingen van ILLGEN tegen die getuigenis bl. 68. ILLGEN's bezwaar ontleend aan toon en inhoud van de Fragmenten bl. 77. Die toon en inhoud in verband beschouwd met REIMARUS' openbare werkzaamheid bl 82. Vergelijking tusschen toon en inhoud der *Apologie* en die der *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* bl. 89.

TWEEDE HOOFDSTUK.

LESSING, DE UITGEVER DER WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

§ 1. LESSING's *doel met de uitgaaf der Fragmenten.* . . . . . bl. 95—110.

LESSING's werkzaamheid tot 1774 bl. 95. Doel van LESSING met de uitgaaf bl. 102. Critiek bl. 109.

§ 2. LESSING's *verhouding tot den Fragmentist.* . . . . . bl. 110—123

Overeenkomst tusschen LESSING's *Bibliolatrie* en het voorbericht van REIMARUS' *Apologie* bl. 110. LESSING noemt REIMARUS naturalist bl. 112. LESSING's critiek vervat in de *Zusätse* bl. 114. Het onvoldoende van die critiek bl. 119.

§ 3. Lessing's *strijd naar aanleiding van de uitgaaf der Fragmenten*. . . . . bl. 123—151.

Schumann's tegenschrift en Lessing's antwoord bl. 123. De *Duplik* bl. 126. Goeze bl. 128. Zijne strijdschriften bl. 129. Lessing's *Parabel*. bl. 130. De *Axiomata* bl. 131. De *Anti-Goezen* bl. 131. Lessing's *neue Hypothese* bl. 133, en zijne *Erziehung* bl. 134. Aard van Lessing's critiek bl. 135. Oordeel van Schwarz over den toon van Lessing's polemiek bl. 138. De beschuldiging van Röpe bl. 140. De vruchten van den strijd bl. 145. Lessing »de vader der nieuwere theologie" bl. 149.

INLEIDING.

»Gelijk PLATO van zijne leerlingen de studie der mathesis, GOETHE kennis van de natuur vorderde, zoo mag aan iederen theoloog eene nadere kennismaking met LESSING tot wet gesteld worden, opdat hij in het aangezicht van dezen scherpen zuiverenden geest nog eens zijn eigen standpunt met open oog onderzoeke en zich des te helderder van zijne ware taak bewust worde." [1]) Naar dien raad van GELZER heb ik geluisterd; het gevolg van die nadere kennismaking vindt de welwillende lezer in dit Academisch proefschrift. Natuurlijk treed ik niet op met de pretentie nieuw licht te doen opgaan over een van Duitschlands genieën of over het geschrift, waaraan zijne theologische polemiek haar ontstaan heeft te danken. Mocht men maar in de

[1]) H. GELZER, *Die neuere Deutsche National-Literatur* 1847 *I.* 299.

volgende bladzijden bespeuren dat » de vriend der waarheid" [1]) ook in mij dorst naar waarheid heeft opgewekt, het is mij genoeg. Vindt iemand daarenboven, dat hij nog iets uit mijne verhandeling kan leeren des te beter, maar eigenlijk niet met het doel om anderen te leeren, alleen tot eigen onderwijzing werd dit geschrift samengesteld.

LESSING [2]) begon in 1773, toen hij te Wolfenbuttel de betrekking van bibliothecaris der hertogelijke bibliotheek bekleedde, een geschrift uit te geven met den titel: *Zur Geschichte und Litteratur. Aus den Schätzen der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel.* In de voorrede van dat werk zegt hij, dat hij het zich tot levenstaak heeft gesteld de belangrijkste, aan zijne zorg toevertrouwde handschriften uit te geven, daartoe vooral aangemoedigd door de gunstige ontvangst, die de ontdekking en uitgave van een handschrift van BERENGARIUS van TOURS had genoten. [3]) In zes Bijdragen, waarvan de beide laatste na zijn' dood in 1781 verschenen, geeft hij 28 opstellen, meestal van litterarisch-antiquarischen aard met belangrijke aanteekeningen en beoordeelingen aan het geleerd publiek ten beste. Voor den theoloog zijn nº 7, getiteld: *Leibnitz von den ewigen Strafen*, nº 12, met het opschrift: *Des Andreas*

[1]) Zoo betitelt prof. OPZOOMER LESSING in zijne Redevoering ter opening der Akademische lessen uitgesproken. 1858.

[2]) Geb. 22 Jan. 1729, gest. 15 Febr. 1781.

[3]) G. E. LESSINGS *Sämmtliche Schriften herausgegeben von* KARL LACHMAN IX, 1—4. Voortaan zal dit werk kortheidshalve door mij aldus aangehaald worden: WW. IX, 1—4.

Wissowatius Einwürfe wider die Dreyeinigkeit, en nº 17: *Von Adam Neusern, einige authentische Nachrichten* de meest aantrekkelijke, behalve de zoogenaamde *Wolfenbuttelsche fragmenten*, onder welken gemeenschappelijken naam worden verstaan: nº 18 *Von Duldung der Deisten. Aus den Papieren eines Ungenannten*, nº 20 *Ein Mehreres aus den Papieren des Ungenannten*, en een geschrift dat in 1778 afzonderlijk het licht zag onder den titel: *Vom Zwecke Jesu und seiner Jünger.* Het eerste dezer drie stukken verscheen in de derde Bijdrage in het jaar 1774; het tweede, dat vijf fragmenten bevat, vulde de geheele volgende Bijdrage en zag het licht in 1777. [1])

[1]) De Wolfenbuttelsche fragmenten, die tot schade van den lezer in geene der uitgaven van LESSING's werken voorkomen, zijn afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Fragmente des Wolfenbüttelschen Ungenannten. Herausgegeben von Gotthold Ephraim Lessing* en worden door mij aangehaald naar de vierde uitgave. Berlijn 1835.

HOOFDSTUK I.

DE WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

§ 1. *Inhoud der zeven fragmenten.*

Het eerste fragment, dat LESSING uitgaf had, zooals gezegd is, tot opschrift: *Over het dulden der deïsten* en was van den volgenden inhoud:

»De leer van CHRISTUS, afgescheiden van die der apostelen en der kerkvaders, behelst voor zoover zij niet in het Jodendom ingrijpt, niets anders dan een' redelijken practischen godsdienst; bij gevolg zal ieder redelijk mensch zich gaarne christen noemen. Maar reeds de apostelen begonnen hun joodsch systeem aangaande den Messias en de goddelijkheid der schriften van MOZES en de profeten met die leer van JEZUS te vermengen en op dien grondslag een nieuw systeem vol myste-

riën te bouwen, dat op gezag moest aangenomen worden en waarbij aan de rede het stilzwijgen werd opgelegd. Ten tijde der Hervorming kon men het niet eens worden, hoeveel onzuivers in de christelijke leer was ingeslopen en bij gevolg moest verworpen worden; de een liet bij zijn zuiveringsproces meer de rede werken dan de ander. Om nu het Christendom van een' gewissen ondergang te redden hebben eenige theologen getracht de geloofsstellingen nog meer met de rede in overeenstemming te brengen; maar ik twijfel of op die wijze van het Christendom veel meer dan de naam zal overblijven. Zoo denken ten minste de meeste godgeleerden van alle secten, die bijv. arianen en socinianen nimmer hebben willen dulden, omdat deze een bijna geheel *redelijk* Christendom belijden, terwijl alle andere ketters, hoever zij ook afdwalen, toch nog deze verdienste hebben, dat zij iets *gelooven* en niet de *rede* alleen volgen. Wat doen nu deze godgeleerden om het volgen der rede alleen te beletten? Zij ruien van de kansels eerst den minderen man, daarna de overheid op tegen de redelijke godsvereerders en brandmerken hen als spotters en godslasteraars, die CHRISTUS' verdienste met voeten treden. Die prediking vindt ingang; de overheid, de beschermster van het geloof, laat de geschriften der vrijdenkers verbranden, en zelfs de vervaardigers van hun ambt ontzetten en in de gevangenis werpen. Zoo is dan hij, die God redelijk vereert en zijne naasten oprecht liefheeft, wel genoodzaakt te huichelen en dingen te doen, die hem ergeren; zijne

kinderen zendt hij naar scholen, waar zij volgens zijne meening in een verderfelijk bijgeloof worden opgevoed, hij zelf moet gedurende zijn geheele leven voor vrienden en vijanden zijne ware meening verzwijgen. Maar wat zal hij er aan doen, daar de meeste menschen, onder wie hij leeft, door den invloed der priesters met haat en boosheid tegen hem zijn vervuld? En welk recht hebben de theologen om hen, die een' redelijken godsdienst belijden, maar voor 't overige in niets jegens hunne naasten te kort komen, op den kansel te beschimpen en gehaat te maken? Op den kansel, en wat heeft de geloovige christen te maken met hen, die buiten de kerk staan? Ongeloovig en goddeloos, niet-christen en booswicht zijn voor het volk woorden van ééne beteekenis. Eveneens werden ook de eerste christenen door de heidenen atheïsten en godloochenaars genoemd, omdat zij niet aan JUPITER en JUNO geloofden, zoodat de giftige wapens, waarmede de heidenen tegen de christenen streden, thans als christelijk worden gebruikt. Ja, de onbillijkheid is thans nog grooter, want de kerkvaders, die apologiën en strijdschriften uitgaven, (διασύρμους, *irrisiones de vanitate idolorum*, *de superstitione saeculi etc.*), werden daarin door de keizers niet verhinderd. Vooral aan het protestantisme, dat over 't algemeen verdraagzaam is en zich beroemt, dat zijne opvatting van het Christendom het onderzoek der rede kan doorstaan, strekt het vervolgen der aanhangers van een' redelijken godsdienst tot onuitwischbare schande.

Deze handelwijze der tegenwoordige christenheid strijdt lijnrecht tegen de wet van MOZES, die zijn volk beval den vreemdeling, die in der Israëlieten poorten woonde — *proselyti portae seu domicilii*, de redelijke godsvereerders uit alle landen — niet alleen te dulden, maar ook lief te hebben als zichzelf. Hebben de geestelijken met betrekking tot het behandelen der redelijke godsvereerders van onze dagen een tegenovergesteld en strenger bevel van CHRISTUS, den leeraar der algemeene menschenliefde, ontvangen, dan MOZES gaf? Wel leggen de evangelisten CHRISTUS de harde uitspraak in den mond: »Wie niet gelooft, zal verdoemd worden" [1]); doch, al nemen wij dit bericht aan zooals het daar ligt en verklaard wordt, er blijft nog altijd een hemelsbreed verschil tusschen het niet zalig worden volgens de heilsordening Gods en het niet dulden in de burgerlijke samenleving. CHRISTUS zegt ook: »Laat het onkruid opwassen tot den oogst" [2]), dat is: laat de beoordeeling van dwalingen aan Gods gericht over. En de apostelen noemen heidenen, die volgens hen dwaalden, niet godsdienstspotters, ongeloovigen, vrijdenkers, maar godvruchtigen, vromen, (εὐσεβεῖς, φοβούμενοι τὸν θεόν).

Maar ook de stelling zelve, dat ieder moet *gelooven*, of in de samenleving niet geduld worden, toont hoe onbillijk de thans levenden handelen. Staat het dan aan ons, wat wij zullen gelooven, wat niet? De rede juist maakt, dat wij, in onderscheiding van het dier, vatbaar zijn voor godsdienst, en juist in zaken van gods-

[1]) Mc. XVI : 16. [2]) Mt. XIII : 30.

dienst zou men aan de rede het stilzwijgen moeten opleggen? Door zulk eene handelwijs bevordert men bijgeloof en slaafsche werkheiligheid." [1])

Drie jaren later in 1777 gaf LESSING de vierde Bijdrage uit, die onder den gemeenschappelijken titel: *Ein Mehreres aus den Papieren des Ungenannten* vijf fragmenten bevat. Het eerste gaf hij tot opschrift: *Over het verdacht maken der rede op den kansel.* Het komt hierop neer:

» Wanneer de predikanten de fout der catechisatieboeken herstelden door in hunne kanselredenen aan de volwassenen het gebruik der rede aan te bevelen, dan zou wel de methode verkeerd zijn om eerst in het kinderlijk gemoed valsche meeningen te planten en later op dien grondslag een redelijk inzicht te willen bouwen, omdat ingewortelde vooroordeelen bijna onuitroeibaar zijn; maar men zou hen, die zoo handelen, kunnen verontschuldigen met te beweren, dat zij den kinderlijken leeftijd niet geschikt achten om te leeren denken. Maar wat doen de predikanten? Hun, die lust zouden krijgen na te denken, wordt van den kansel de rede als zwak, blind en verdorven afgeschilderd, en men geeft hun den raad de rede gevangen te nemen onder de gehoorzaamheid des geloofs. De meeste volwassenen volgen dien raad op uit gemakzucht en blijven gedurende hun geheele leven gelooven, wat zij op hun zestiende jaar uit hunnen catechismus hebben geleerd.

[1]) *Fragmente, Berl.* 1835 S. 178—198.

Hebben de godgeleerden recht om de rede en den redelijken godsdienst door het geloof te verdringen en te verstikken? Hun groote leermeester JEZUS predikte niets dan een' redelijken, practischen godsdienst. PAULUS, op wien zij zich beroepen, spreekt van den zinnelijken, vleeschelijk gezinden mensch (ὁ ψυχικὸς ἄνθρωπος); deze verstaat niet de geestelijke dingen, maar van de *rede* des menschen is hier [1]) geen sprake. Op eene andere plaats [2]) zegt PAULUS, dat hij de redebesluiten (λόγισμοι) der Corinthiërs omvergeworpen en alle gedachten gevangen genomen heeft tot gehoorzaamheid aan CHRISTUS. Door redebesluiten nu, die valsch kunnen zijn, verstaat men geheel iets anders dan door de onbedriegelijke rede. PAULUS gebruikt hier beeldspraak, ontleend aan de belegering eener vesting. Alle tegenwerpingen der Corinthiërs had hij uit den weg geruimd en zij waren geëindigd met geheel overtuigd te zijn van de waarheid van het evangelie van CHRISTUS. Handelen, zooals PAULUS deed, is geheel iets anders dan de kinderen *par force* tot christenen te doopen, vervolgens hun een blind geloof aan den bijbel in te prenten en later hen voor 't gebruik der rede te waarschuwen.

Ook op den zondenval, waardoor 's menschen natuur bedorven zou zijn, beroepen zich de godgeleerden te vergeefs; want uit het mozaïsch verhaal blijkt duidelijk, dat de eerste menschen hunne zinnelijke lusten

[1]) 1 Cor. II : 14. [2]) 2 Cor. X : 5.

vóór den val *niet* door de rede hebben laten beheerschen, waaruit volgt dat de predikanten juist de rede als een onbedriegelijk richtsnoer moesten aanbevelen. Verkeerden *wij* in een dergelijk geval als ADAM en EVA, wij zouden, als wij onze rede gebruikten, nooit tot de gevolgtrekking komen, dat God uit nijd ons iets verbood. Zal men onze rede verdorven noemen, omdat zij grenzen heeft? Maar wie noemt ons oog verdorven, omdat het eene mug op een' toren niet zien kan, óf ons oor, omdat wij niet hooren wat te Rome gesproken wordt? De godgeleerden zelven zijn ook nog niet zoo overtuigd van de verdorvenheid hunner rede, wanneer zij elkander bestrijden. Is de rede misschien slechts zoolang bruikbaar als zij dient om eigen stelsel te verdedigen en wordt zij onbruikbaar, als zij het geheele systeem naar dezelfde regelen onderzoekt?" [1])

Het tweede fragment betitelde LESSING aldus:

Onmogelijkheid eener openbaring, die alle menschen op eene redelijke wijze kunnen gelooven.

» Zulk eene openbaring zou óf onmiddelijk aan ieder' mensch, óf slechts aan enkelen, hetzij van elk volk, hetzij van sommige volken, hetzij van één volk moeten gegeven worden. Was eene bovennatuurlijke kennis voor *elken* mensch noodzakelijk, dan zou God elk oogenblik een wonder moeten veroorzaken. Maar dan

[1]) *Fragm. Berl.* 1835 S. 208—229.

ware het veel gemakkelijker door één wonder 's menschen natuur te herstellen in den toestand, zooals die vóór den val was; toen de mensch, zooals men beweert, die bovennatuurlijke kennis van nature bezat en wel in die mate als voldoende is voor zijne zaligheid. Nog ongerijmder zou het zijn aan te nemen, dat de openbaring slechts aan enkele personen was medegedeeld om haar ook aan anderen te verkondigen. Want die anderen zouden gelooven moeten aan eene menschelijke getuigenis die, gelijk men weet, hoe langer zoo minder geloofwaardig wordt. Behalve dit bezwaar zou eene openbaring aan één volk op onbepaalde tijden nog lijden aan de onmogelijkheid om haar allen menschen deelachtig te maken. Immers kinderen beneden de tien jaren begrijpen niets van eene openbaring, die dus zonder nut zou zijn voor hen, die vroegtijdig sterven, dat is voor twee derden, of om niet van overdrijving beschuldigd te kunnen worden, voor de helft van het geheele menschdom. De andere helft, die wij verdeelen kunnen in hen, die vóór en hen, die na CHRISTUS hebben geleefd, blijft over; stel dat het aantal menschen, die in de 4000 jaren vóór CHRISTUS leefden, even groot is geweest als dat hetwelk in de 1744 jaren na CHRISTUS leefde. Wanneer wij nu alle joden samenvatten, die vóór CHRISTUS aan eene openbaring hebben geloofd en stellen dezen tegenover de joden, die niet hebben geloofd en vooral tegenover de andere volken, die van Israëls openbaring geen kennis droegen en konden dragen, dan

geraakt die eerste categorie geheel op den achtergrond. Van hen, die na CHRISTUS leefden, dat is nu van het vierde gedeelte van het geheele menschdom, heeft wederom de helft zeker nooit iets van eene openbaring gehoord. En wie er van hoorden, hadden waarlijk geen reden haar aan te nemen; de Spaansche christelijke barbaren, die in Amerika veertig millioen menschen hebben vermoord, werkten althans niet mede, dat de inboorlingen een' verheven indruk van die openbaring kregen [1]). Daarentegen zijn sommige talen geheel ongeschikt voor de vertaling des bijbels; de eenige voor alle menschen verstaanbare taal is die der natuur. Nog een andere hinderpaal zijn in sommige landen de strenge wetten tegen elke invoering van een' nieuwen godsdienst. Voeg daarbij de bezwaren, die bijv. een jood op zijn monotheïstisch standpunt hebben moet tegen de leer dat JEZUS God is, en niemand zal het verwonderen, wanneer ik beweer dat het Christendom onmogelijk algemeen kan worden.

Laat ons thans nog nagaan wat er vereischt wordt om op redelijke gronden van eene openbaring overtuigd te worden. Men behoort den bijbel, welke die openbaring bevat, te kunnen lezen en verstaan; maar van de duizend christenen krijgt misschien één dat boek in handen en van de duizend, die het in handen krijgen, kan nauwelijks één het zelfstandig onderzoeken.

[1]) »De Spaansche inquisitie leerde de wilden van Indië en Amerika sidderen op den naam van Christendom". MOTLEY, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek. 's Gravenhage* 1866. I, 192.

Verreweg de meesten moeten dus den geopenbaarden godsdienst bloot op goed vertrouwen aannemen en zoo wordt het geloof een blind geloof. Eene zeer kleine minderheid kan de oorkonden, waarin die openbaring vervat is, nauwkeurig onderzoeken; het geloof er aan kan onmogelijk algemeen worden. Wel is het gewone antwoord op de vraag: Hoe weet gij dat de bijbel de goddelijke openbaring is? »Dit zegt de bijbel duidelijk". Maar dit is klaarblijkelijk eene cirkelredeneering. Anderen antwoorden: »Eene stem in mijn binnenste zegt mij dat de bijbel Gods woord is". Jammer dat alleen zij, die vooraf reeds gelooven dat deze dingen alzoo zijn, en nooit Jood, Turk of Heiden die stem hoort.

De slotsom is: Eene openbaring, die ieder zonder verontschuldiging aannemen moet om zalig te kunnen worden, kan niet bestaan en dus kan onmogelijk door den liefderijken God het geloof er aan geëischt worden. De eenige algemeene openbaring is de taal der natuur, waarmede God tot geleerden en ongeleerden spreekt" [1]).

Het derde fragment is van den volgenden inhoud:

Doortocht der Israëlieten door de Roode Zee.

»Het bijbelsch verhaal spreekt van 600000 strijdbare Israëlieten, die uit Egypte trokken; derhalve met vrouwen en kinderen eene karavaan van omstreeks drie

[1]) *Fragm. Berl.* 1835 S. 229—297.

millioen menschen met nagenoeg 300000 ossen 600000 stuks klein vee en 5000 bagagewagens. JOSEPHUS schat de grootte van het Egyptische leger, dat de Israëlieten vervolgde, op 50000 ruiters en 200000 voetknechten. Laat ons om niet van overdrijving beschuldigd te worden slechts de helft nemen.

Nu wil ik om het onmogelijke van het bijbelsche verhaal aangaande den doortocht aan te toonen letten op den korten tijd, de menigte menschen en vee, den slechten weg en den duisteren nacht.

Wat den korten tijd betreft, in drie of vier uren moeten beide legers een' afstand van vier Duitsche mijlen hebben afgelegd [1]). Nu moge het op zich zelf niet onmogelijk zijn, dat men vier mijlen in vier uren aflegt; maar wel wordt het onverklaarbaar, wanneer eene zoo groote menigte het doet. Immers, stel de Israëlieten trokken in gelederen van tien personen op, dan waren er 300000 gelederen; neem voor ieder gelid drie passen, dan besloeg het gansche leger 900000 passen en het achterste gelid zou negen dagen en negen uren noodig gehad hebben om de voetstappen van het eerste te drukken. Of meent men dat de Israëlieten in tien gelederen, elk van 300000 personen zich langs de Roode Zee hebben uitgestrekt, dan zou elk gelid eene lengte van zestig mijlen hebben gehad, dat is: het zou langer geweest zijn dan de geheele Sinus Arabicus.

De bodem der zee is, volgens de nauwkeurige be-

[1]) Exod. XIV: 24, 27.

schrijving van DIODORUS SICULUS, allerongeschiktst voor een doortrekkend leger; de rotsen en klippen, de koraalgewassen en de weekheid van den bodem maken dat men niet anders dan uiterst langzaam kan voorttrekken. Voeg bij dit alles den duisteren nacht, waarin deze menigte van menschen en dieren, waaronder minstens 100000 hulpbehoevenden, kleine kinderen, lammen, kreupelen en blinden, gezegd wordt over de Roode Zee getrokken te zijn, en ieder zal met handen kunnen tasten, dat dit wonder, evenals zoovele andere, aan innerlijke tegenstrijdigheden lijdt en door een' schrijver is verdicht, wien het weinig moeite en nadenken kostte, wonderen uit zijn brein te voorschijn te roepen" [1]).

Boven het vierde der vijf fragmenten plaatste LESSING tot opschrift:

Dat de boeken van het Oude Testament niet geschreven zijn om een' godsdienst te openbaren.

»Ik versta onder bovennatuurlijken, zaligmakenden godsdienst zulk een, die vóór alle dingen toont bekend te zijn met de onsterfelijkheid der ziel en de belooningen hier namaals. Want met WARBURTON MOZES' wijsheid daarin te zien, dat hij opzettelijk zou hebben verzwegen, wat voor de Israëlieten een prikkel zou geweest zijn om God lief te hebben en naar Hem

[1]) *Fragm. Berl.* 1835 S. 298—313.

te verlangen, gaat niet aan. Vooral toen MOZES zag, dat zijne beloften van aardschen voorspoed evenmin als zijne bedreigingen van tegenspoed het volk van afgoderij konden afkeerig maken moest hij de belooningen en straffen hier namaals te baat hebben genomen, zoo hij kennis had gedragen van 's menschen onsterfelijkheid. Niets zou ook meer in staat zijn geweest den Israëlieten moed in te boezemen bij den strijd tegen hunne vijanden, dan de hoop der onsterfelijkheid, die het antwoord zou geweest zijn op de meermalen gedane vraag: »Waarom lijden de goeden en zijn de boozen gelukkig?" Niets van dat alles: de stervenden worden niet met die hoop getroost, ja de schrijvers van het Oude-Testament loochenen de onsterfelijkheid en beweren, dat de mensch slechts stof is. Raadpleeg slechts de verstandige vrouw van THEKOAH [1]), JOB [2]), DAVID [3]), HISKIA [4]), en SALOMO [5]), die allen spreken van het niet-zijn na den dood.

Wij moeten bij het beoordeelen van plaatsen die vóór het geloof aan de onsterfelijkheid schijnen te pleiten drie voorzorgen nemen: 1° de meeningen der nieuwtestamentische schrijvers omtrent dat punt ter zijde leggen; 2° niet op de vertaling des bijbels vertrouwen; 3° ons houden aan de beteekenis, die de woorden in het Oude Testament hebben. Met die voorzorgen gewapend zal men zien, dat noch Gen. I: 26, noch Ps. XVI:

[1]) 2 Sam. XXIV: 14. [2]) H. VII: 9, XIV: 7—16.
[3]) Ps. VI: 6. [4]) Jes. XXXVIII: 18. [5]) Pred. IX: 4 en 5.

10, noch Job XIX: 25, noch het verhaal van Elia's hemelvaart, noch de doodenopwekkingen, waarvan het O. T. spreekt en welke plaatsen meer gewoonlijk worden aangevoerd, wijzen op een geloof aan de onsterfelijkheid der ziel. Eerst na de ballingschap, toen de Joden met de Perzen in aanraking waren geweest, vinden wij denkbeelden over de onsterfelijkheid, althans bij de Farizeërs en Esseërs, die, steunende op de mondelinge overlevering, en de schriften des Ouden Verbonds allegorisch verklarende, van alles alles maakten, terwijl de Sadduceërs, die machtige partij der aristocraten, de leer der onsterfelijkheid bleven loochenen. Ook Jezus was die leer toegedaan, maar op hoe kunstige wijs hij haar uit het O. T. moest ontleenen blijkt uit zijn antwoord aan de Sadduceërs [1]). Of zij zich echter met dit antwoord hebben tevreden gesteld, blijkt niet" [2]).

Het laatste der vijf fragmenten, die Lessing in zijne vierde Bijdrage uitgaf, handelde

Over de opstandingsgeschiedenis.

»Is Jezus opgestaan uit het graf? Mattheüs antwoordt even als de overige evangelisten: ja, maar hij alleen beroept zich op de getuigenis der wachters. Zonderling dat die getuigenis, de eenige onpartijdige, ner-

[1]) Mt, XXII: 32.
[2]) *Fragm. Berl.* 1835, S. 314—359.

gens bevestigd wordt. De apostelen beroepen er zich nooit op tegenover joden en heidenen, maar steunen steeds op eigen ervaring, welk bewijs voor de tegenpartij van geene kracht was. Waarschijnlijk zal het verhaal der wachters wel verdicht zijn om de beschuldiging te ontgaan, dat JEZUS' lijk door de apostelen is gestolen. Die diefstal toch heeft groote waarschijnlijkheid en wordt door niets weersproken. Een bewaken van JEZUS' graf lijdt daarentegen van alle kanten aan tegenstrijdigheden. Om slechts ééne te noemen: Hoe is het denkbaar, dat zes vrouwen het groote nieuws van den dag, de bewaking van het lijk van den gekruisigde niet zouden hebben geweten, zooals volgens de evangelieverhalen het geval was?

In alle bijzonderheden verschillen de evangelisten onderling; omtrent de personen, die naar het graf gingen, het doel, waarmede zij gingen, de woorden door den Engel gesproken, de woorden van JEZUS tot zijne jongeren; hoe JEZUS weer van de aarde is verdwenen, overal verschil en tegenstrijdigheid. Zeg mij dan in tegenwoordigheid van God, Lezer, zouden wij eene zoo gewichtige zaak maar op goed geloof aannemen? Lijden en sterven kunnen ook andere menschen, maar uit de dooden opstaan kunnen zij niet. Duizenden, die vroeger zijn vijanden waren, zouden in JEZUS hebben geloofd, wanneer hij zich aan hen had vertoond, maar hij deed het niet. Is dit niet voldoende om alle geloof aan zijne opstanding te weigeren? Want in eeuwigheid kan het niet met het doel van JEZUS

gerijmd worden, om zoovelen in hun ongeloof te laten volharden" [1]).

Een jaar later in 1778 gaf LESSING nog een fragment van den Ongenoemde uit, doch thans niet in zijne Bijdragen, maar afzonderlijk. Het was in de hoofdzaak van den volgenden inhoud:

Over het doel van Jezus en zijne jongeren.

»De inhoud van JEZUS' leer, wel te onderscheiden van die zijner jongeren, is vervat in deze uitspraak: »Bekeert u, want het koninkrijk der hemelen is nabij" [2]). Geene mysteriën leerde JEZUS, geene drieëenheid, geene verzoeningsleer, maar slechts bekeering. Zijn doel was evenmin de mozaïsche eeredienst af te schaffen en nieuwe plechtigheden in te stellen. De doop toch was een oud gebruik der Joden, het avondmaal een eenvoudig paaschmaal, waarbij aan JEZUS werd gedacht. Door het koninkrijk der hemelen of het rijk van den Messias verstond JEZUS hetzelfde als zijne tijdgenooten, te weten een aardsch rijk vol heerlijkheid, waarover hij als koning heerschen zou. Het plan tot vestiging van dat rijk mislukte, hij zelf moest zijn verzet tegen de bestaande instellingen met den dood boeten. Zijne leerlingen wijzigden na zijn' dood in weinige dagen hun vorig stelsel door de prediking van een' lijdenden Messias; een stelsel, dat reeds het eigendom van eene

[1]) *Fragm. Berl.* 1835 S. 360—409. [2]) Mt. IV: 17.

kleine minderheid hunner tijdgenooten was, en in de evangeliën, die vele jaren na JEZUS' dood werden te boek gesteld, werden de gebeurtenissen naar dit nieuwe stelsel vervormd. Dat ook JEZUS dezelfde meening omtrent een aardsch Messias-rijk koesterde als de meeste zijner tijdgenooten, blijkt uit al zijne daden, van zijn' omgang met zijn' neef JOHANNES den Dooper af tot aan zijn uiteinde te Jeruzalem. De uitroep aan het kruis: »Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten" [1]) toont duidelijk, dat JEZUS zich bewust was, dat zijn plan schipbreuk had geleden. Het nieuwe plan, dat zijne leerlingen uitdachten, komt hierop neer: De CHRISTUS moest door lijden tot zijne heerlijkheid ingaan; opgestaan uit de dooden, opgevaren ten hemel komt hij weder om te oordeelen. Hoe het met de verhalen omtrent de opstanding is gesteld; hebben wij gezien. De bewijzen, die STEPHANUS en PAULUS voor de waarheid van dat feit uit het O. T. aanvoeren, zijn even weinig afdoende als de berichten der evangelisten.

Naast de opstanding is JEZUS' wederkomen een hoofdsteunsel van den christelijken godsdienst. De voorspelling van JEZUS, dat hij zou wederkomen, voordat het toen levende geslacht zou uitgestorven zijn, is echter niet vervuld geworden. Natuurlijk werden er spitsvondige verklaringen uitgedacht om JEZUS' woorden niet te logenstraffen; zulk eene leverde PETRUS [2]). De hoofdsteunsels, waarop het Christendom rust, staan alzoo

[1]) Mt. XXVII: 46. [2]) 2 Petr. III: 8.

niet vast. Bijzaken zijn de wonderen en de voorspellingen, de voorgewende eerlijkheid der apostelen, hun martelaarsdood en de spoedige uitbreiding van het Christendom; geene dezer zaken bewijst de waarheid van een' godsdienst.

Welk doel hadden de apostelen met het verdichten van hun nieuw leerstelsel? De apostelen verlieten hun visschersbedrijf en volgden JEZUS in de hoop van de eerste dienaren van den Messias te worden. Door JEZUS' dood wordt die hoop verijdeld, maar zij veranderen hun stelsel om de voordeelen van hunne verandering van beroep niet te ontgaan. Wel vreesden zij eerst ook vervolgd te zullen worden en lieten de heiligste plichten der begrafenis aan anderen over, maar weldra zagen zij, dat geen gevaar hun meer boven het hoofd hing. Wat zouden zij doen? Keerden zij tot hun vorig bedrijf terug, de spot hunner landgenooten zou hen achtervolgd hebben; daarenboven wisten zij bij ondervinding dat het leeraarsambt in Israël geld en macht gaf; aan verstand ontbrak het hun niet om gebruik te maken van de aangeboden gelegenheid. De tweevoudige komst van den Messias werd aangegrepen, en om hun stelsel geheel te kunnen vernieuwen moest het lijk van JEZUS uit den weg worden geruimd. Later kwam het maar aan op een driest volhouden, want het *corpus delicti* was vergaan en kon niet meer tegen hen getuigen. Een socialistisch communisme wordt ingevoerd, dat velen lokt. Maar moesten zij niet bevreesd zijn voor den joodschen raad? De apostelen wisten hoe weinig deze

te zeggen had onder de Romeinen en PAULUS maakte uitnemend gebruik van het *divide et impera* door de Farizeërs tot zich over te halen.

De burgerlijke tucht was onder de Joden zeer slecht en ieder kon bijna ongestraft doen, wat hij wilde, gelijk uit den dood van ANANIAS en SAPPHIRA blijkt. In welken staat zouden twee menschen, die eene kamer binnentreden en er dood uitgedragen worden, zonder eenig gerechtelijk onderzoek kunnen worden begraven? Wat hebben de apostelen in zulk een' stand van zaken al niet kunnen ondernemen? Alles was afgesproken tusschen hen en de overige 120 aanhangers, die op den Pinksterdag in een huis bijeenkomen. Een wonder grijpt plaats, waarvan niemand iets begrijpt, allerminst waarom God de opstanding van JEZUS door een wonder zou hebben willen geloofwaardig maken, terwijl dit doel zeker het best ware bereikt, wanneer JEZUS zich in den tempel had vertoond. Overigens is het verhaal van het pinksterwonder zeer verward; maar waaraan niet te twijfelen valt is, dat het door de apostelen ingevoerde communisme de wezenlijke oorzaak is geweest, dat het Christendom zoo spoedig tal van aanhangers telde" [1]).

§ 2. *Welk was het doel van den schrijver met zijn geschrift en waarom hield hij het geheim?*

LESSING gaf de fragmenten, welker inhoud wij in

[1]) *Fragm. Berl.* 1855 S. 3—174.

de vorige § hebben leeren kennen, uit, zonder den schrijver en het werk te noemen, waaraan hij ze had ontleend. Wat het laatste punt betreft, van welk geschrift de Wolfenbuttelsche fragmenten gedeelten zijn, die vraag laat zich gemakkelijk beantwoorden. Immers sinds October 1814 wordt op de stadsbibliotheek te Hamburg een manuscript bewaard [1]), dat prof. J. A. H. REIMARUS kort vóór zijn' dood [2]) aan den toenmaligen bibliothecaris prof. C. D. EBELING had ter hand gesteld. Dat manuscript heeft tot titel: *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes.* Een afschrift van dat werk, door denzelfden prof. EBELING voor gelijkluidend met het origineel verklaard, werd door REIMARUS aan de academische bibliotheek te Göttingen vermaakt. Een derde exemplaar, »eene zeer goede copie" [3]), is het eigendom van zekeren GÄDECHENS te Hamburg, die het gaarne voor eenigen tijd aan D. F.

[1]) De lotgevallen van dit handschrift worden medegedeeld door dr. GURLITT, vriend van J. A. H. REIMARUS, in de *Leipz. Lit. Zeit.* 1827 nº 55.

[2]) 6 Juni 1814. Te recht heeft ILLGEN in zijne verhandeling: *Ein Beitrag zur Geschichte der Wolfenbüttelschen Fragmente* geplaatst in zijn *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1839. Heft IV. S. 127 opmerkzaam gemaakt op de fout in de chronologische opgaaf van prof. EBELING. Het moet bevreemding wekken, dat dr. W. KLOSE in hetzelfde tijdschrift 1850 bl. 521, waar hij EBELING's schrijven aanhaalt, die fout niet schijnt bemerkt te hebben en spreekt van 12 *Juli* 1814 als den dag, waarop J. A. H. REIMARUS (mortis causa) bij zijn laatste reis naar Ranzau aan EBELING het manuscript zou overhandigd hebben. Immers historisch staat vast dat J. A. H. REIMARUS den 6den *Juni* 1814 te Ranzau overleden is; daarenboven spreekt KLOSE twee regels vroeger van 24 *Juni* als den dag waarop reeds sprake was »van de erfgenamen van wijlen REIMARUS".

[3]) KLOSE in het *Z. für die hist. Theol.* 1850 S. 521.

STRAUSS heeft willen afstaan [1]). In 1850 begon dr. W. KLOSE, secretaris der Hamburgsche bibliotheek het geschrift in het *Zeitschrift für die hist. Theol.* uit te geven; een getrouwe afdruk »wel is waar niet van de geheele nalatenschap, maar van alle stukken van eenig gewicht" [2]). Hij gaf in de jaargangen 1850, 1851 en 1852 aan het geleerd publiek de drie eerste Boeken van Deel I der *Apologie* te lezen, behalve het laatste Hoofdstuk van Boek III. Die uitgaaf is niet verder voortgezet, zoodat genoemd Hoofdstuk, de twee laatste Boeken van Deel I, het geheele tweede Deel en twee Aanhangsels betreffende den Canon van O. en N. T. ongedrukt zijn gebleven. [3]) De reden, waarom KLOSE het werk, dat hij begonnen was, niet voltooide, zal, hoewel jaargang 1853 van genoemd tijdschrift geene oplossing van het raadsel geeft, wel geweest zijn, dat het wetenschappelijk publiek dezelfde meening was toegedaan als STRAUSS, die zich aldus uitlaat: »Aan de uitgaaf van het geheele werk dacht ik niet meer, nadat ik het in handen had gekregen. Zeker is het een der merkwaardigste en degelijkste getuigenissen van de vorige eeuw; zeker blijft het diep te betreuren, dat het niet op het juiste tijdstip uitgekomen is, om met het geheele gewicht van een welsluitend wetenschappelijk geheel in de geestelijke beweging van het laatst der vorige eeuw in

[1]) *Hermann Samuel Reimarus und seine Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes von* D. F. STRAUSS. 1862. *Vorwort* S. VIII.

[2]) KLOSE in het *Z. für die h. Theol.* 1850. S. 522.

[3]) STRAUSS, *H. S. Reimarus* S. 21.

te grijpen. Maar wanneer men het thans nog in zijn geheel zou willen uitgeven, zou het bezwaarlijk vele lezers vinden. Het werk is in zienswijze vreemd aan onzen tijd geworden. De oude REIMARUS heeft een' tolk, een tusschenpersoon noodig; die wilde ik zijn" [1]). Zoo ontstond zijn *Hermann Samuël Reimarus*, waarin hij in nog geene 300 bladzijden kl. 8° aan de thans levenden den inhoud doet kennen van de ruim 2000 bladzijden in 4° van den scherpzinnigen criticus der vorige eeuw [2]).

Dat LESSING aan *dit* werk en aan geen ander zijne fragmenten ontleende, staat onwedersprekelijk vast. Immers sinds J. A. H. REIMARUS de handschriften aan de bibliotheken van HAMBURG en GÖTTINGEN vermaakte, is het mogelijk geworden de fragmenten, in 1774, 1777 en 1778 gedrukt met het origineel te vergelijken. STRAUSS heeft dit gedaan en komt tot de volgende slotsom: n° 1 en 2 zijn woordelijk gelijkluidend met het handschrift dat hij gebruikte; n° 4: *Doortocht door de Roode Zee* en n° 5: *Dat het O. T. niet geschreven is om een' godsdienst te openbaren* zijn in wezenlijke punten omgewerkt in GÄDECHEN'S manuscript; n° 3: *Onmogelijkheid eener openbaring* bestaat als geheel niet meer, maar de hoofdgedachten zijn op verschillende plaatsen in het handschrift opgenomen; n° 6: *Over de opstanding*, eigenlijk een deel

[1]) STRAUSS, *H. S, Reimarus* S. VIII.
[2]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* S. 521.

van het laatste Fragment *Over het doel van Jezus*, is eveneens geheel omgewerkt [1]).

Met welk doel nu schreef LESSING's Ongenoemde zijne *Apologie* en waarom hield hij gedurende zijn leven dat geschrift geheim? Het belang van die vragen springt in het oog; want door de beantwoording er van wordt ons een blik gegund op het karakter van den schrijver; en tevens wordt ons het rechte oogpunt aangegeven, waaruit de schrijver wenschte, dat zijn werk zou beschouwd worden.

In het voorbericht van de *Apologie* verhaalt de Ongenoemde den lezer het een en ander omtrent het ontstaan, het doel en de geheimhouding van zijn geschrift. Reeds vele jaren geleden werd het werk, waaraan hij thans een voorbericht toevoegt, ontworpen en begonnen, telkens bij eene herlezing werd het op vele plaatsen uitgebreid, op andere verkort of veranderd. Het heeft zijn ontstaan te danken aan de zucht om eigen gemoedsbezwaren door wetenschappelijk onderzoek te overwinnen. Want de schrijver, hoewel door rechtschapen, vrome ouders in de protestantsche kerk opgevoed, heeft zich reeds op jeugdigen leeftijd niet kunnen vereenigen met de wijze, waarop de mensch tot Christen, hetzij tot protestantsch of tot catholiek Christen wordt gevormd. Immers voordat het kind in de meest alledaagsche zaken het minste gebruik van zijne rede kan maken, leert men het in de kinderschool een

[1]) STRAUSS, *H. S. Reimarus* S. 21 en 22.

kort begrip der geloofsleer; de woorden en vormen worden in het geheugen opgenomen, voordat men er nog eenigen zin aan kan hechten. Toch dringen de meesters er bij het kind op aan die woorden en vormen te gelooven, opdat het zalig zou kunnen worden; zij dreigen met de straffen der hel en in het kinderlijke gemoed, dat men nog kan doen gelooven wat men wil, schieten die zaden onuitroeibare wortels. Op dergelijke wijze is ook aan den schrijver dezer verhandeling het Christendom bekend geworden. Door zijne ouders tot de studie der theologie bestemd, verkreeg hij een' nieuwen prikkel om zich van de waarheid van het christelijk geloof te overtuigen; ten eerste als redelijk mensch, die zich om zijn eeuwig welzijn bekommert, vervolgens als toekomstig godgeleerde, die anderen den weg moet wijzen. Hij las vele boeken, die bewijzen voor de waarheid van den christelijken godsdienst aanvoerden en kon zich niet genoeg verwonderen, dat joden en heidenen het Christendom nog weerstand bleven bieden en dat arianen, catholieken en socinianen hunne begrippen met de Schrift rijmden. Maar te gelijkertijd vond hij in den bijbel in zijne oorspronkelijke gedaante somtijds iets bedenkelijks en aanstootelijks. De bewijsplaatsen in zijnen catechismus waren uit hun verband gerukt; hoe is het daarenboven denkbaar, dat het wijste en beste Wezen, die ons eene zaligmakende leer wilde openbaren, haar niet duidelijk en ordelijk heeft voorgedragen, terwijl menschen in hetgeen zij aan anderen willen leeren de grootst mogelijke duidelijkheid

plegen in acht te nemen? Bij het gebed deden zich nieuwe zwarigheden voor: hoe kan men zich een Wezen voorstellen met drie verschillende personen, van welke de een niet de ander en toch alle drie één zijn; hoe in den middelsten persoon twee naturen en in de menschelijke natuur twee willen? Wel troostte hij zich somtijds met de gedachte, dat al ons weten stukwerk is, maar eindelijk moest hij toch den Drieëenigen God opgeven en den Oneindige *fein natürlich* als zijnen Schepper en Weldoener aanbidden. Nu kwam de twijfel en de tegenstrijdigheid van een' Vader, die liefde en goedheid is, maar tevens $^{99}/_{100}$ van het menschdom voor eeuwig zou hebben verdoemd; en van dat *eeuwig* was niet af te dingen. De zedelijkheid der bijbelsche personen, van een' ABRAHAM, JACOB, SAMUEL, DAVID, was een nieuw punt van bezwaar; dergelijke handelingen, als zij zich veroorloofden, zouden in andere personen door elk redelijk mensch als bedrieglijk en afschuwelijk worden gebrandmerkt, maar in den bijbel werden die mannen vroom genoemd, mannen naar Gods harte. Al die twijfelingen waren in die jaren wel nog slechts zoovele losse gedachten, maar toch hield hij het voor veilig de theologie vaarwel te zeggen en een ander studievak te kiezen. Vele jaren verliepen, voordat hij ernstig aan een onderzoek van zijn geloof kon denken; ook deed zich de zwarigheid voor, dat men in deze zaken niet zooals in andere het ware en goede mocht afscheiden van het onzinnige en ergerlijke, maar alles was hier goddelijk en moest dus in zijn geheel

worden aangenomen. Eindelijk besloot hij toch dien godsdienst te onderzoeken, die vóór het gebruik der rede hem was ingeplant, de slotsom mocht uitvallen, zooals zij wilde. Geen mensch mag in zijn geloof op vooroordeelen steunen; is het christelijk geloof het eenig ware, dan zal het tegen het scherpzinnigste onderzoek bestand zijn en zich juist daardoor van alle valsche godsdiensten onderscheiden. Is ééne van de vele openbaringen de ware, — ieder volk toch beroemt zich op eene goddelijke openbaring en onderling strijden evenwel alle, — dan zullen ongetwijfeld kenteekenen te vinden zijn, waardoor die ware zich van alle valsche openbaringen onderscheidt; zij zal geene tegenstrijdigheden mogen bevatten en vooral geene onwaardige voorstellingen van het hoogste Wezen mogen geven. Van deze regelen ging hij uit bij zijn onderzoek; hij schreef zijne twijfelingen ter neder om ze recht ernstig onder de oogen te zien, of ze misschien van dat gewicht waren om het geloof aan eene openbaring op te geven. Van tijd tot tijd legde hij zijn opstel ter zijde, om later in eene verschillende gemoedsstemming en uit een verschillend oogpunt die twijfelingen weder te overwegen, of ook in zijne grondbeginselen fouten waren ingeslopen, waardoor het geheele gebouw noodwendig moest in één zakken. Maar de herhaalde lezing versterkte hem slechts in de meening, dat hij juist had gedacht. Zoo ontstond eindelijk uit zijne los daarheen geworpen twijfelingen een stelsel, uit waarschijnlijkheid

zekerheid en sinds dien tijd genoot hij eene ongestoorde gemoedsrust [1]).

Zooveel over het ontstaan en het doel der *Apologie*, het geschrift waaraan LESSING zijne *Fragmente eines Ungenannten* ontleende. Alleen eigen gemoedsbevrediging alzoo was oorzaak, waarom de schrijver zijne gedachten aan het papier toevertrouwde. Maar waarom die gedachten zoo geheim gehouden; waarom uitdrukkelijk verklaard: »Met mijne toestemming zullen zij niet door den druk openbaar worden gemaakt" [2])? Waarom althans aan een paar vertrouwde vrienden, met wie hij dit geschrift of ten minste een gedeelte er van doorliep, hun verzoek niet toegestaan om er gebruik van te maken ten nutte van anderen? De schrijver erkent het ten deele rechtmatige van dat verzoek. Vele duizenden zou hij misschien hunne onrust ontnemen, hij zou in de christenheid een licht ontsteken, den waren, eenvoudigen godsdienst van JEZUS en daarmee deugd, vroomheid en algemeene menschenliefde weder opwekken. Maar de tijd schijnt hem toe nog niet gekomen te zijn om dit te durven ondernemen zonder opschudding van den kant van het volk en alzoo verwarring in staat en kerk te veroorzaken. De groote menigte, ja zelfs de overheid en bovenal de geestelijkheid zijn nog met zulk een' hevigen godsdienstijver bezield, dat zij hemel en hel in beweging zouden brengen om den redelijken

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850 *S.* 523—542.
[2]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850 *S.* 523.

godsdienst als ongeloof uit te roeien. Zulk eene beweging zal hij niet uitlokken; het is hem een bewijs, dat hij eene goede zaak voorstaat, wanneer hij durft wachten tot dat de waarheid langzamerheid meer en meer doordringt; en de tijd schijnt niet meer ver af te zijn, dat de wereld verscheidenheid van meeningen met grooter zachtmoedigheid zal verdragen. De christenheid is reeds vol van geheime ongeloovigen en twijfelaars, die zich slechts om hunne tijdelijke welvaart verborgen houden en huichelen. Onmogelijk kan dat lang zoo blijven, volle vrijheid zal voor ieder aanbreken om God openlijk zóó te dienen, als hij meent dit te moeten doen. [1])

Maar behalve dat hij er aan twijfelt der menschheid van nut te zijn door reeds nu met geweld het onkruid uit te roeien, zou hij zich zelven een zeer ongelukkig leven bezorgen. De meeste menschen, onder wie hij leeft, zijn door de priesters met haat en boosheid tegen het ongeloof vervuld. Men zou hem vriendschap, vertrouwelijken omgang, ja alle liefdediensten weigeren en hem als een' goddeloozen en afschuwelijken misdadiger mijden. Welk rechtschapen burger zou zijne dochter aan een' niet-christen ten huwelijk geven? Een prachtige lijkrede zouden de predikanten na zijn' dood op hem houden! Zouden zij zijn lijk wel rust gunnen op eene eerlijke begraafplaats? Toch kunnen de geestelijken ge-

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850 *S.* 535 en 536. Het overige van bl. 31 en 32 is ontleend aan het fragment *Over het dulden der deïsten. Fragm. Berl.* 1835 S. 182.

rust aannemen, dat een eerlijk man zich zelven voortdurend niet weinig geweld moet aandoen, wanneer hij zijn geheele leven lang moet veinzen en huichelen. Want wie zou in zulke ernstige zaken tegen zijne overtuiging openlijk dingen doen, die hem walgen en ergeren, zoo hij niet door het verlies van zijne geheele tijdelijke welvaart werd bedreigd? Wie zou zijne ware meening, waarvoor hij zich volstrekt niet behoeft te schamen, voor zijne vrienden en bloedverwanten bestendig verbergen? Wie zou zijne kinderen naar zulke scholen zenden, waar zij volgens zijne meening niet in den waren godsdienst, dien hij zelf meent te hebben, maar in een blind en verderfelijk bijgeloof worden opgevoed? De huichelarij, waarmee velen huns ondanks in de christelijke kerk zich moeten behelpen, getuigt tegen de theologen, omdat juist zij het openlijk belijden van den waren redelijken godsdienst door vrees en dwang onderdrukken.

Maar, gelijk gezegd is, de tijd schijnt niet meer ver af te zijn, dat in dezen toestand van zaken verandering zal komen; een volledige scheiding tusschen de geloovige en de redelijke godsvereerders zal plaats grijpen; alsdan zal de *Apologie* voor dezen een scherp wapen tegen genen opleveren. Want ook dan nog zal men valsche beschuldigingen en lasteringen uiten; men zal daarenboven den redelijken godsvereerder rekenschap vragen, waarom hij niet gelooft, wat zijne voorouders en de geheele christenheid geloofden en nog gelooven. Misschien zou niet ieder in staat zijn klaar en duidelijk, grondig

en volledig op de vragen der tegenpartij te antwoorden. Hij gebruike dan deze *Apologie*, waarin met de noodige kennis van talen en zaken geantwoord is op alle beschuldigingen van onwetenschappelijkheid. En de lezer ontzenuwe door een' onergerlijk levensgedrag, door ingetogenheid, gerechtigheid, dienstvaardigheid, verdraagzaamheid en menschenliefde voor te staan, door de innigste hoogachting voor den wijzen Schepper te betoonen, en door hen, die rede en menschelijkheid door gruwelen onteeren, niet voor de zijnen te erkennen, door dat alles ontzenuwe de lezer de valsche beschuldiging, dat een verdorven hart en booze neigingen oorzaak zijn van zijne onkerkelijkheid, als of hij niet zou willen gelooven om liederlijk te kunnen leven.

Ziedaar wat de schrijver der *Apologie* voornamelijk in het voorbericht den lezer zegt omtrent het doel en de reden der geheimhouding van zijne verhandeling. Om zijn eigen gemoed tot rust te brengen *ontstond* zij; wegens den druk der tijden moest zij voorloopig *geheim* blijven; om later anderen voor te lichten, ziedaar het *doel*, dat hij met de bewaring beoogde.

Geen protestant voorzeker zal het wraken, dat de schrijver der *Apologie*, gewoonlijk met den naam van Fragmentist bestempeld, de grondslagen, waarop de christelijke godsdienst in het algemeen en de leer der protestanten in 't bijzonder rusten, heeft onderzocht. Zich een voorstander te hebben betoond van het vrije onderzoek, dat echt protestantsche beginsel, strekt den schrijver tot eer; hierover mag geen verschil van ge-

voelen tusschen protestanten bestaan, op aller sympathie moet hij, die zoodanig werk begint, kunnen rekenen. Niet zoo algemeen zal die sympathie zijn bij de beantwoording der vraag: Deed de schrijver er wel aan zijn geschrift aan zijne tijdgenooten te onthouden; kunnen zijne motieven voor die geheimhouding den toets eener onpartijdige critiek doorstaan? Sommigen zullen die vraag bepaald ontkennend beantwoorden; hunne redeneering zal hierop neerkomen: De schrijver moge getwijfeld hebben, of hij door de uitgaaf reeds nu de menschheid van nut kon zijn, zooals hij in zijn voorbericht verzekert, de ware reden zal wel geweest zijn, dat hij voor zichzelven een dergelijk lot voorzag, als hij schetste in het fragment *Over het dulden der deïsten:* door zijne medeburgers veracht en geschuwd te worden, zijn vriend in een' vijand te zien veranderen, in één woord, zijn geheel tijdelijk welzijn te zien verwoest. Is dit zoo, dan heeft hij een der groote beginselen van zedelijkheid, opoffering van eigen welzijn aan dat van anderen, geschonden en is dus te laken. Tegen die redeneering, in het afgetrokkene juist, maar hier niet geheel van toepassing, zullen anderen eenige mijns inziens gegronde bedenkingen maken. Des schrijvers los daar heen geworpen woord: »Ik ben ten minste niet daartoe geschikt" [1]), om namelijk de beweging, die door de uitgaaf ontstaan zou, te leiden en op al de tegenwerpingen, misschien scheldwoorden met vaardige pen te antwoorden, ver-

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850. S. 336.

dient alleszins behartiging. Niemand toch onderneme, wat hij vooruitziet niet te kunnen volvoeren; beter is het eenige zaak na te laten, dan haar te beginnen met de bewustheid slechts half werk te kunnen leveren. Het behoort tot eene onpartijdige en rechtvaardige critiek den tijd, waarin iemand optreedt, in aanmerking te nemen, en niet te eischen, dat waarheden in onzen tijd meer algemeen erkend, reeds eene eeuw geleden werden opgevolgd. De wetenschap, dat elke groote hervorming met schokken *moet* gepaard gaan, dat niet altijd langzame ontwikkeling te verkiezen is boven ingrijpende verbetering, was zeer zeker vóór honderd jaren niet algemeen. Voor den Fragmentist bestond er wel degelijk twijfel, of hij het welzijn van anderen zou bevorderen; of de gemoedsbevrediging der vele duizenden wel zou opwegen tegen den gloeienden haat en het vervolgingsvuur, dat hij zou ontsteken onder de menigte, hare overheid en hare leeraars. Men moge het STRAUSS nazeggen: »Zeker is het te betreuren, dat het werk niet op het juiste tijdstip uitgekomen is", men zal het met dien geleerde »zeer begrijpelijk vinden", dat de schrijver niet openlijk met een werk te voorschijn trad, dat zeer zeker niet *catechismus-mäszig* was [1]). Toch durven wij niet zoover te gaan van »onze hoogachting niet te ontzeggen aan het stoïcisme, dat noodig is om gedurende een geheel leven een zoo innige overtuiging, een zoo warm pathos in zijn binnenste te besluiten" [2]).

[1]) *H. S. Reimarus.* S. *VIII.* [2]) T. a. p. S. 27.

Begrijpen en waardeeren willen wij dat stoïcisme, en omdat alles begrijpen is alles vergeven, zullen wij het hem niet ten kwade duiden; maar dat stoïcisme daarom onze hoogachting niet te ontzeggen en dus zijne daad goed te keuren, gaat dunkt ons te ver.

Wat het *doel* betreft, dat de schrijver beoogde met het bewaren van zijn geschrift: later anderen voor te lichten, hierover dient het volgende te worden in het midden gebracht. Men kan in het algemeen gerust zeggen, dat des schrijvers doel niet is bereikt geworden. Immers die voorlichting, althans van het groote publiek, moest noodzakelijk achterwege blijven, toen het handschrift in de boekerij van J. A. H. Reimarus werd geplaatst, terwijl niet blijkt, dat hij of zijne vrienden het hebben gepropageerd, al ware het ook maar in stilte. Toen Reimarus het handschrift aan de bibliotheek te Hamburg vermaakte en een afschrift aan die te Göttingen, verzocht hij in een begeleidend schrijven »het manuscript niet aan ieder uit te leenen, maar voorloopig slechts aan mannen, die men daartoe geschikt oordeelde, mede te deelen. Deed zich echter eene gelegenheid voor, en vooral wanneer drijvers dreigden het menschdom weder in de armen van het catholicisme terug te voeren, dan zou het zijn nut kunnen hebben onder deze vrijheidsbanier tegen die fanatieken op te rukken" [1]). Zoo bleef wederom het boek een prooi van het stof der bibliotheken, totdat in 1850 dr. Klose het

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850. *S.* 521.

begon uit te geven. Eindelijk in 1862 maakte STRAUSS het boek bekend, gaf een overzicht van het geheel, doorvlochten met belangrijke aanteekeningen. Maar toen was de tijd van voorlichten in den strengsten zin des woords voorbij. De eeuw, die sinds het werk geschreven werd, was verloopen, had op het gebied van het historisch-critisch onderzoek der boeken van O. en N. V. en op dat der dogmatische waardeering van JEZUS' en zijner apostelen streven zoo veel geleverd, dat des schrijvers beschouwingen geene nieuwe en tegelijk ware gezichtspunten hebben opgeleverd. Wel zijn vele zijner uitspraken waar bevonden en door de nieuwere geschiedkundigen beaamd; wel heeft hij niet zelden als 't ware bij intuïtie een' zeer juisten blik op bijbelsche toestanden en personen geworpen, die ons bewondering afperst voor de scherpzinnigheid van den man uit het midden der vorige eeuw; wel, om mij van STRAUSS woorden te bedienen »staat het met de critische grondbeginsels van den schrijver nog goed genoeg" [1]). Maar is het wonder, dat ook vele uitspraken voor betere hebben moeten plaats maken, dat, al heeft het voortgezet wetenschappelijk onderzoek vele zijner ontkenningen moeten toegeven, niet altijd 't geen hij in de plaats geeft, de vuurproef der critiek heeft kunnen doorstaan?

»Maar", zal men zeggen, »de Fragmenten door LESSING uitgegeven, hebben die niet aan het doel, anderen voor te lichten, beantwoord"? Hebben zij anderen voor-

[1]) *H. S. Reimarus. S.* 27

gelicht, zij hebben dit dan gedaan zeer zeker tegen de bedoeling des schrijvers, van hem, die zoo uitdrukkelijk verklaart, »dat hij geene aanleiding tot eene beweging zal geven, die niet zonder verwarring in staat en kerk zou kunnen eindigen" [1]); die bij herhaling zegt, dat de tijd nog niet gekomen schijnt te zijn, om zijn betoog door den druk algemeen bekend te maken. Wel hebben de Wolfenbuttelsche fragmenten groote beroering veroorzaakt, tal van pennen in beweging gebracht, maar het blijft twijfelachtig, of die fragmenten zelve anderen hebben voorgelicht. Vooreerst werden zij slecht begrepen, omdat men den samenhang niet kende, waarin zij voorkwamen. LESSING mocht zich later trachten te verontschuldigen »voor de klip gewaarschuwd te hebben, waarop men gestrand is, daar hij fragmenten voor niets dan fragmenten had uitgegeven", en meenen »dat JUSTINIANUS de uitspraak van CELSUS: *Incivile est nisi tota lege perspecta, una aliqua particula eius proposita, iudicare vel respondere*, zoowel voor den godgeleerde als voor den rechtsgeleerde had laten bewaren"; hij zelf moest bekennen, dat hij, de uitgever, aan het ontstane misverstand schuld had; »men konde niet aan het fragment zien, welke plaats het in het gebouw inneemt. Hij had daaromtrent geen' wenk gegeven; en het is zeer begrijpelijk *wenn sonach die Schnauze einer Rinne für einen Kragstein, und das Gesimse einer Feuermauer für*

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1850 S. 521.

ein Stück des Architrabs genommen und als solches behandelt worden" [1]).

De belangrijkheid van de uitgaaf der *Wolfenbuttelsche fragmenten* ligt zeker niet in de eerste plaats daarin, dat zij anderen hebben voorgelicht, veeleer daarin, dat zij de aanleiding tot LESSING's theologischen arbeid zijn geweest; voorts in de beweging, het bewijs van leven, dat zij hebben uitgelokt op godsdienstig en theologisch gebied, in het wakker schudden der geesten, die voor een deel waren ingesluimerd in de armen eener doode rechtzinnigheid, voor een ander deel werden in slaap gewiegd door eene oppervlakkige verlichting.

§ 3. *Het geschrift in samenhang beschouwd met de verschijnselen des tijds.*

In de woorden *Jeder Mensch ist Genius* heeft de hoogleeraar J. H. FICHTE zijne meening omtrent 's menschen individualiteit geformuleerd. Die uitspraak moge in het algemeen waar zijn, hoewel het zeker hoogst moeilijk is het *geniusartige* bij sommige menschen te ontdekken, niet minder waar is het, dat die woorden slechts ééne zijde van den mensch aanduiden. Ieder mensch is ook een kind van zijn' tijd, gevormd door de omstandigheden, niettegenstaande het individuëele, dat hem eigen is. Gelijk er menschen na hem zullen komen, die zijn' invloed zullen ondervinden, die voor een deel

[1]) W. W. X. S. 235.

het leven zullen leven, dat hij heeft geleefd, — wij spreken natuurlijk van hen, die eenig spoor in de geschiedenis nalaten, » wier geschiedenis", om met KINGSLEY te spreken, »de geschiedenis der menscheid is, die als 't ware de scharnieren zijn, waarop de geschiedenis der menschheid draait" [1], — zoo heeft ook hij geërfd van zijne voorvaderen, gewoonlijk het meest van hen, die in tijd hem het naast zijn. » Staan op de schouders van het voorgeslacht," ziedaar eene uitdrukking, waarvan de thans levenden zich gaarne bedienen om den ruimen blik te doen kennen, dien het hun vergund is rondom zich te slaan. Maar dat woord drukt niet minder juist den band uit, die voorgeslacht en nakomelingen verbindt. Het geheele menschdom is als 't ware eene grootsche, nog onvoltooide, maar steeds hooger wordende piramide uit verschillende steenen samengesteld.

Van hoe groot belang het is, ten einde een' persoon en zijn werk te leeren kennen en zijn streven te begrijpen en te waardeeren, acht te geven op den tijd waarin hij leefde, op de personen, in wier voetstappen hij gezegd kan worden te zijn getreden, behoeft geen nader betoog. Met deze opmerking banen wij ons den weg om de *Wolfenbuttelsche fragmenten* te beschouwen in verband met de verschijnselen des tijds.

Die tijd is »het tijdvak der verlichting of de eeuw van FREDERIK" zooals KANT zich uitdrukt in zijne beantwoording der vraag: Wat is Verlichting [2]? » Dat de

[1]) *Godg. Bijdragen* 1867. bl. 298 en 299.

[2]) Voor het eerst geplaatst in het *Berl. Magazin. Dec.* 1784.

menschen", zegt KANT in dat opstel, »zooals de zaken thans staan, over 't algemeen reeds in staat zouden zijn, of ook maar in den toestand geplaatst zouden kunnen worden, in godsdienstzaken hun eigen inzicht zonder leiding van een ander zeker en goed te volgen, daaraan ontbreekt nog zeer veel. Maar dat hun thans toch het veld geopend wordt, om zich in die richting vrij te ontwikkelen, en de hinderpalen voor de algemeene verlichting en voor het verlaten van een' toestand van onmondigheid, die hun eigen schuld is, langzamerhand minder worden, daarvan bezitten wij de duidelijkste vingerwijzingen. In dit opzicht is deze tijd de tijd der verlichting of de eeuw van FREDERIK. Een vorst, die het niet beneden zich acht te zeggen: »Ik houd het voor plicht in godsdienstzaken den menschen niets voor te schrijven, maar hun daarin volle vrijheid te laten"; die zelfs den hoogmoedigen titel *verdraagzaam* van zich afschuift, is zelf verlicht en verdient door den dankbaren tijdgenoot en nakomeling als degene geprezen te worden, die het eerst, althans van regeeringswege, het menschdom uit den staat van onmondigheid ophief en ieder vrij liet zich in alles, wat gewetenszaak is, van zijn eigen verstand te bedienen". Zoo kenschetste KANT in 1784 den tijd, waarin hij leefde. Hoe was, dat tijdvak algemeen met den naam van *Aufklärung* bestempeld, voorbereid?

Een blik op de geschiedenis der beschaving in de 18de eeuw geeft ons het antwoord op die vraag. Vooraf zij nog opgemerkt dat KANT's meening over »de eeuw van FREDERIK" slechts voor dat gedeelte van Duitsch-

land geldt, waarover FREDERIK regeerde; en dat het schoone, ware en in dien tijd nieuwe woord: »Ik houd het voor plicht in godsdienstzaken den menschen niets voor te schrijven, maar hun daarin volle vrijheid te laten", buiten de grenzen van Pruisen verre van algemeen werd toegepast. Immers de beschrijving der vervolgingen van protestanten beslaat ook nog in de 18de eeuw droevige bladzijden in het boek der geschiedenis. Wie denkt niet onwillekeurig aan de 22000 Salzburgsche bannelingen, die in den winter van 1731/32 hun vaderland moesten verlaten, verdreven door den hebzuchtigen aartsbisschop LEOPOLD ANTON ELEUTHERIUS, graaf van FIRMIAN? Voeg daarbij de stelselmatige onderdrukking, die de protestanten gedurende de regeering, zoowel van KAREL VI [1]), als van MARIA THERESIA [2]) hadden te verduren; zij werden uitgesloten van staatsbetrekkingen, de kerken ontnam men hun; hunne godsdienstoefeningen werden allengs opgelost in den roomsch-catholieken eeredienst door het *simultaneum*, waardoor den catholieken het medebezit en medegebruik der protestantsche kerken en kerkegoederen werd verzekerd, zoodat de protestanten werden gedwongen ook de feestdagen der roomschen te vieren. Die toestand was niet alleen in de Oostenrijksche landen, vooral in Hongarije, Karinthië en Stiermarken, maar eveneens in den Keurpaltz — het tegenwoordige Rijn-Beieren, — en het vorstendom Hohenlohe de heerschende. Buiten Pruisen be-

[1]) 1711—1740. [2]) 1740—1780.

stond dus in niet weinige staten van Duitschland het middeleeuwsch, barbaarsch gebruik, vervolging om den godsdienst; terwijl Pruisen zelf bestuurd werd door een' vorst, die zijne regeering aanvaarde met het beroemde woord: »Alle godsdiensten moeten geduld worden, want in mijn rijk moet ieder *nach seiner façon* zalig worden".

Na deze opmerking zullen wij trachten de straks gestelde vraag te beantwoorden: Hoe is het tijdperk der Verlichting voorbereid? Twee factoren, die voornamelijk hiertoe hebben meegewerkt, zijn terstond te herkennen: De philosophie van Wolf en het Engelsch deïsme.

Is het waar dat »Wolf zonder het diepzinnig stelsel van Leibnitz te doorgronden getracht heeft de resultaten der Leibnitziaansche theologie en wereldbeschouwing tot één groot metaphysisch systeem te vereenigen" [1]), dan laat het zich verklaren, waarom in de boeken over de geschiedenis der wijsbegeerte aan hem betrekkelijk zoo weinig plaats is ingeruimd, om zijn stelsel uiteen te zetten en zijne verdiensten als wijsgeer te bespreken. Immers heeft hij slechts de resultaten, waartoe een groot denker gekomen was, gesystematiseerd, dan heeft

[1]) Scholten *Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte* 1863. bl. 200. Kuno Fischer schetst in zijn *Leibnitz und seine Schule* S. 523 de verhouding tusschen Leibnitz en Wolf aldus: »Gene ontwierp een leerstelsel, dat deze volvoerde, de een liet fragmenten na, die de ander voltooide, daar hij ze tot een systeem maakte en dit systeem in de daarvoor geschikte taal stileerde; zij staan tot elkaar als het genie tot het talent, als de uitvinder tot den architect, als de auteur tot den redacteur".

hij voorzeker een zeer verdienstelijk werk verricht, maar kan niet bogen op den naam van oorspronkelijk wijsgeer; hij heeft dan geordend, wat een ander heeft gedacht, en het probleem der wijsbegeerte: »het heelal in zijnen samenhang als kosmos te verklaren en het verband en de eenheid der zichtbare en onzienlijke wereld aan te wijzen" [1], niet nader gebracht tot zijne oplossing. Maar dan is tevens de groote invloed verklaard, dien hij op zijne tijdgenooten heeft uitgeoefend: hij heeft LEIBNITZ gepopulariseerd en voor het groote publiek begrijpelijk gemaakt; meer dan iemand anders moet WOLF de leermeester der Duitschers genoemd worden [2].

In zijne *Selbstbiographie*, in 1841 door WUTTKE uitgegeven, verhaalt WOLF, hoe hij in zijne jeugd reeds het plan opvatte, te onderzoeken of het niet mogelijk zijn zou de waarheid in de theologie zoo duidelijk aan te toonen, dat zij niet tegengesproken kan worden. Hij kwam op dat stoute denkbeeld doordat hij in zijne vaderstad Breslau den naijver tusschen catholieken en lutheranen zag en opmerkte, dat beiden gelijk meenden te hebben. Hij bestudeerde daarom behalve de theologie, zijn eigenlijk studievak, met grooten ijver de mathesis *methodi gratia*, en opende de rij zijner zeer talrijke geschriften op 33 jarigen leeftijd met eene ver-

[1] SCHOLTEN *Gesch. der godsd. en wijsbegeerte* bl. 409.

[2] K. FISCHER *Leibnitz und seine Schule* S. 522. »Door WOLF leerde de philosophie Duitsch spreken en Duitsch schrijven".

handeling getiteld: *Philosophia practica universalis mathematica methodo conscripta* 1703, waardoor hij in kennis kwam met LEIBNITZ. Door diens aanbeveling werd hij in 1706 benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde te Halle, waar sinds de stichting der hoogeschool in 1690, de beroemde THOMASIUS, uit Leipzig verdreven, het hoogleeraarsambt bekleedde, en met A. H. FRANCKE, PAUL ANTON en BREITHAUPT aan het hoofd der piëtisten stond. Wie de denkbeelden der piëtisten kent, verwondert zich CHRISTIAAN THOMASIUS, den moedigen voorvechter voor geloofs- en denkvrijheid, een tijdlang in hun midden te zien; en alleen beider gemeenschappelijk verzet tegen de stijve en doode rechtzinnigheid dier dagen maakt hun verbond begrijpelijk. In 1707 scheidde hij zich van hen af.

WOLF onderwees sinds 1709 ook de wijsbegeerte en trok hoe langer zoo meer toehoorders, tot groote ergernis der theologische professoren, aan wie in den persoon van JOACHIM LANGE een krachtig bondgenoot was toegevoegd. Het vuur der tweedracht smeulde te Halle voort tot 1721. Inmiddels gaf WOLF zijne *vernünftige Gedanken* over God, 's menschen ziel, het verstand, 's menschen doen en laten en over nog zeer vele andere zaken in eene serie van geschriften uit. In genoemd jaar droeg hij het prorectoraat der hoogeschool aan LANGE over met eene redevoering over de wijsbegeerte der Chineezen, waarin hij de zedeleer van CONFUCIUS prees. Een niet-christen te prijzen en hem een' leeraar van reine zedelijkheid te noemen, dat ging te

ver voor de rechtzinnigen dier dagen. BREITHAUPT predikte van den kansel tegen zulke lasteringen en FRANCKE verzocht de rede te mogen herlezen om te zien, of er iets aanstootelijks in werd gevonden, maar WOLF weigerde in hem den bevoegden rechter te zien. Door den aanval van DANIËL STRÄHLER op WOLF kwam de twist ter ooren van den koning van Pruisen, die, den bloei zijner hoogeschool in gevaar ziende, aan STRÄHLER het stilzwijgen oplegde en den overigen hoogleeraren beval zich tot hem te wenden, zoo zij billijke reden tot beklag over WOLF's leer meenden te hebben. Het einde was, dat de koning, WOLF's denkbeelden omtrent het fatum verneemende, eene leer, die hem het recht betwistte zijne weggeloopen grenadiers te straffen, een bevel naar Halle zond, waarbij WOLF gelast werd binnen 48 uren het Pruisisch grondgebied te verlaten op straffe van de galg.

Hier doet zich als van zelf de vraag voor: Welke leer had WOLF zoowel mondeling als schriftelijk zijnen leerlingen medegedeeld? Van de wijsgeeren, wier stelsels WOLF had bestudeerd, hebben ongetwijfeld CARTESIUS en LEIBNITZ den grootsten invloed op hem uitgeoefend; in het algemeen kan men zeggen, dat de *vorm* van WOLF's philosophie aan CARTESIUS, de *inhoud* aan LEIBNITZ is ontleend. Evenals de vader der nieuwere wijsbegeerte volgt WOLF de mathematische methode, zoodat hij alles recht duidelijk maakt, of liever schijnt te maken, daar het, sedert KANT in 1763 zijn onderzoek *Ueber die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theolo-*

gie und der Moral schreef, in twijfel mag getrokken worden, of de mathematische methode bij de zoogenaamde geestelijke wetenschappen kan en mag worden gebruikt. Dat deze methode aan de hoofden der piëtisten mishaagde, zal niemand verwonderen, die zich herinnert, dat het piëtisme niet minder sterk dan de orthodoxie, nadruk legt op 's menschen onmacht ten goede en het natuurlijk verstand na den zondenval verdorven acht. Wat wonder dus dat zij gruwden van eene leer, die alles, ook de diepten Gods, door middel van de rede duidelijk trachtte te maken? Wel liet WOLF, zooals hij meende, de openbaring door God in den bijbel gegeven tot haar recht komen, en hij vergenoegde zich te leeren: »Het is voldoende, dat hetgeen wij van God bewezen hebben, ook in zijn Woord staat, en derhalve het overige, dat daar verder te vinden is, niet in tegenspraak kan zijn met datgene, wat wij van God bewezen hebben. En juist daardoor wordt een mensch, die alles wel overweegt, aangespoord God uit zijn Woord verder te leeren kennen, en wanneer hij daarin meer vindt, de Schrift hoog te achten. Derhalve wordt de wereldsche wijsheid een wegwijzer tot de Schrift en getuigt door hare onvolkomenheid van de diepten der Schrift, welk doel wij inzonderheid steeds voor oogen hebben gehad" [1]). Zijne tegenstanders zagen terecht in, dat zulk een standpunt onhoudbaar is. Moest men geloo-

[1]) WOLF, *Ausführliche Nachrichten von meinen Schriften* aangehaald in HETTNER, *Literaturgeschichte des 18ten Jahrh.* III. 1. S. 222.

ven omdat er staat geschreven, dan had het onderzoek naar de overeenkomst der geloofsartikelen met de rede 1° geene waarde en was 2° gevaarlijk. Want de dag zou kunnen aanbreken, dat de rede iets anders als waar erkende dan de Schrift; daarenboven was het meerdere, dat God in de Schrift had geopenbaard, voor geen bewijs vatbaar en stond alzoo op minder vasten grondslag, dan 't geen met de uitspraken der rede overeenkwam. Noch orthodoxie, noch piëtisme kon dulden, dat het verstand op den troon werd gezet ten koste van het geloof aan de goddelijke openbaring in de H. S. vervat; en vandaar beider strijd op leven en dood tegen den gemeenschappelijken vijand.

De *inhoud* van Wolf's philosophie streed niet minder dan de vorm met den inhoud der kerkleer. Had Leibnitz getracht de kerkelijke leerstellingen door wijsgeerige gronden te steunen en aannemelijk te maken; stond hij desniettegenstaande in kwaden reuk bij de geestelijkheid, zoodat zijn lijk zonder door één geestelijke gevolgd te zijn grafwaarts was gedragen geworden [1]), het wekt dan niet de minste bevreemding, dat tegen Wolf's leer ten sterkste werd gewaarschuwd, en tot het lage middel van verdachtmaking de toevlucht werd geno-

[1]) Fischer *Leibnitz u. s. Schule S.* 22, Ridder Kersland, wiens woorden aangehaald worden in J. Schmidt, *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibnitz bis auf Lessings Tod* 1681—1781 I. S. 392 drukt zich aldus uit: »*He was buried more like a robber than what he was, the ornament of his country*". En. Fontenelle: »Niemand van het hof woonde de begrafenis bij en te recht, omdat het anders zou geschenen hebben, dat zij van de verdiensten des mans iets hadden begrepen". Schmidt, t. a. p.

men, toen niettemin zijn aanhang bij den dag aangroeide. Hoewel WOLF nergens uitdrukkelijk het geloof aan wonderen en openbaring heeft geloochend, zegt hij toch onverholen: »Eene wereld, waarin alles door wonderwerken geschiedt, is slechts het werk van Gods macht, niet van Gods wijsheid. En daarom is eene wereld, waarin de wonderwerken zeer spaarzaam zijn, hooger te achten, dan eene, waarin zij zeer menigvuldig voorkomen. De wonderen in de natuur, die dagelijks voorvallen, de natuurlijke gebeurtenissen zijn veel grooter dan de wonderwerken, de bovennatuurlijke gebeurtenissen. God zou, wel is waar, krachtens zijne almacht, de natuurwetten, die Hij gegeven heeft, ook weer kunnen veranderen, maar de Volmaakte vindt geen grond om af te gaan van hetgeen Hij eens besloten heeft" [1]). En de eischen, die WOLF aan eene goddelijke openbaring stelt, om haar te onderscheiden van louter inbeelding en van eene valsche openbaring, zijn de volgende: »God openbaart niets, wat wij door de rede kunnen leeren kennen, in de openbaring mogen geene tegenstrijdigheden voorkomen, zij kan niets leeren, wat tegen de redewaarheden en de zedewetten, die de rede leert kennen, indruist; en daar God geene overtollige wonderwerken doen kan, omdat zij te veel veranderingen zouden na zich sleepen, moet de wijze der openbaring zooveel mogelijk in overeenstemming zijn met de krach-

[1]) WOLF: *Vernünftige Gedanken von Gott.* § 1039, 1040, 639. *Naturl. Gottesgelehrtheit* § 466, aangehaald in HETTNER, *Liter. gesch. S.* 224.

ten der natuur en dus ook met de regelen der taalkunde, gelijk dan ook inderdaad de godgeleerden zeggen, dat God zich naar de profeten geschikt heeft" [1]). Hoewel niet alles in deze laatste bepaling ons voorkomt duidelijk uitgedrukt te zijn, en het zich niet best laat begrijpen, hoe WOLF een onderzoek zou hebben kunnen instellen »of iets geopenbaards, dat wij niet door de rede kunnen leeren kennen", dus iets bovenredelijks ook tegen eene redewaarheid indruist, zooveel blijkt duidelijk, dat WOLF's begrip van wonder en openbaring zeer ver van het kerkelijk begrip dier dagen afweek. De laatste grond des geloofs was niet meer de uitspraak eener goddelijke openbaring, maar die der rede. WOLF was de vader van het rationalisme geworden.

Het bevel tot WOLF's verbanning uit Halle [2]) was het sein geworden tot een' algemeenen verdelgingsoorlog tegen de Wolfiaansche philosophie in Duitschland. De godgeleerde faculteiten van Tübingen, Jena en Wittenberg gaven uitvoerige memoriën in het licht, waarin het godslasterlijke en verderfelijke der nieuwe philosophie werden uiteengezet. De koning van Pruisen be-

[1]) WOLF. *Vern. Gedanken von Gott.* § 1017—1019 aangehaald door HETTNER S. 224. K. FISCHER, *Leibnitz u. s. Schule. S.* 531 : »WOLF behoudt het wonder en de openbaring, nadat hij beide zorgvuldig onder de controle van physica, moraal en grammatica heeft gebracht, dat is, nadat hij beiden voorwaarden heeft gesteld, die geene van de bovennatuurlijke openbaringen, welke de godsdienstgeschiedenis mededeelt, vervullen konde, noch ooit eene vervullen zal".

[2]) 8 Nov. 1723.

dreigde in 1727 met levenslange kruiwagenstraf het lezen van atheïstische boeken, met name van WOLF's metaphysische en zedekundige werken. Maar al die tegenstand veroorzaakte natuurlijk het tegenovergestelde van hetgeen men bedoeld had. De verketterde man trok in triumf Marburg binnen, waar hij tot hoogleeraar was benoemd; zijn aanhang nam door geheel Duitschland, en sinds hij zijne werken in het Latijn begon te schrijven, door geheel Europa snel toe. Op vele hoogescholen bestudeerden de professoren in de philosophie en de mathesis WOLF's boeken en volgden zijne methode. Nog één ding ontbrak aan WOLF's geluk, zijne herbenoeming te Halle, al ware het alleen om JOACHIM LANGE's trots te fnuiken. Dit geschiedde. Éene der eerste regeeringsdaden van FREDERIK den Groote was de terugroeping van WOLF naar Halle [1]). »Een mensch, die de waarheid zoekt en bemint, moet in elke maatschappij in eere gehouden worden" [2]), had de koning-wijsgeer gezegd. Wederom volgde eene feestelijke intocht, maar slechts kort duurde thans de opgang, dien hij als hoogleeraar maakte; gedurende de laatste jaren zijns levens had hij bijna geene toehoorders meer. Toch had WOLF zijn doel bereikt, zijne wijsbegeerte was het eigendom van zijn volk geworden [3]).

[1]) 12 Aug. 1740.

[2]) STAHR. *Lessing. Sein Leben und seine Werke.* 1866. I. 242.

[3]) Vergelijk over WOLF, RAUWENHOFF, *Geschiedenis van het Protestantisme*, 1867. II. 152—162, welk boek onder het afdrukken mijner dissertatie mij in handen kwam.

Een tweede verschijnsel, dat aan de Verlichting den weg baande, is, meenen wij, het Engelsch deïsme geweest, welks invloed op Duitschland wij thans moeten nagaan. LECHLER onderscheidt in zijne *Geschichte des englischen Deïsmus*, waar hij dien invloed bespreekt, twee tijdperken, waarvan het eerste met het jaar 1740 wordt gesloten. Van 1680—1740 geeft men in Duitschland, volgens LECHLER slechts polemisch, hoogstens historisch acht op het deïsme. CHRISTIAAN KORTHOLT te Kiel schrijft *De tribus impostoribus magnis, Herbert, Hobbes, Spinosa*; de titel alleen geeft duidelijk te kennen, hoe de inhoud zijn zal en beschaamt de verwachting dan ook niet. Billijker beoordeelaars vinden de deïsten in LEIBNITZ en PFAFF; de eerste bestrijdt *Tolands christianity not mysterious* 1701, de laatste richt zijne aanvallen tegen *Collins discourse of freethinking*. Historische waardeering vindt TOLAND in MOSHEIM, WOOLSTON in LEMKER, TINDAL in JÖCHER en KORTHOLT Jr. Sedert 1741 beginnen de Engelsche deïsten volgens LECHLER meer een' positieven invloed op Duitschland uit te oefenen. In dat jaar kwam te Frankfort en Leipzig de vertaling van *Tindals Christianity as old as the creation* met FORSTERS wederlegging uit, en van dien tijd af dagteekent de deïstische en anti-deïstische literatuur in Duitschland [1]). — Misschien is men meer in zijn recht, wil men een jaartal noemen, waarin de invloed van het deïsme op Duitschland zeer positief zichtbaar

[1]) LECHLER S. 447.

wordt, wanneer men het jaar 1735 neemt, toen de Wertheimsche bijbelvertaling het licht zag. JOHAN LORENZ SCHMIDT toch, de vervaardiger van die vertaling, verheelt zijne sympathie voor MATTHEWS TINDAL niet, die in het zoo even genoemde werk er niet voor was teruggedeinsd aan te wijzen, dat de apostelen zich grovelijk hadden vergist, wat betreft de voorspellingen omtrent CHRISTUS' wederkomst. Maar ook de stelling van WOLF: »rede en openbaring mogen elkander niet weerspreken", deelt SCHMIDT geheel. Uit dat oogpunt beschouwt hij den bijbel en richt hem door zijne vertaling en door zijne aanteekeningen zoo in, dat hij niets bevat, wat niet met de rede overeenkomt. Onnoodig is het te zeggen, dat door die kunstbewerking de verhevene, vaak dichterlijke taal des bijbels in het meest nuchtere en platte proza werd omgezet. Even weinig als de piëtisten stemden WOLF en zijne volgelingen met den inhoud van dit geschrift in. Noemden de eersten het de consequentie van WOLF's philosophie, de laatsten zagen er in »eene misgeboorte en eene onrijpe, wormstekige vrucht" [1]). De vervaardiger werd gevangen genomen, ontvluchtte en leefde onder een' aangenomen naam te Hamburg en van 1746 tot aan zijn' dood [2]) te Wolfenbuttel.

De Wertheimer bijbel en de latere producten der rationalistische schriftverklaring komen allen hierin overeen, dat de denkbeelden der schrijvers van de 18de eeuw

[1]) HETTNER S. 263. [2]) 1751.

aan de bijbelschrijvers worden in den mond gelegd, en door verknoeiingen en platheden, dat die exegeten allegorisch uitleggen noemden, bijbelsche voorvallen in verband brachten met de meest alledaagsche toestanden.

Juist van een tegenovergesteld standpunt gingen de vervaardigers uit van den Berleburger bijbel [1]), eene mystische paraphrase in den geest van den tijd, die aan de hernhutters en de geïnspireerden het aanzijn schonk. Bij JOHAN CHRISTIAAN EDELMANN, een der medearbeiders aan dien bijbel, moeten wij nog een oogenblik stilstaan, omdat in hem deïsme en mysticisme op eene eigenaardige wijze waren vermengd.

Hij had te Jena het onderwijs van BUDDEUS, een van WOLF's hevigste tegenstanders, bijgewoond. Maar weldra kwamen er twijfelingen bij hem op aangaande de kerkelijke leer omtrent den doop en de wedergeboorte; eerst nam hij *Arnolds Kirchen- und Ketzergeschichte* ter hand, later wendde hij zich schriftelijk tot ZINZENDORF. Op diens »kom en zie" was hij te Hernhut gekomen, maar de indruk, dien de gemeente en de graaf op hem maakten, was slechts kort; één jaar stond hij met de hernhutters in betrekking en sloot zich toen aan andere piëtistische secten te Dresden, Frankfort en Berleburg aan; gichtelianers, geïnspireerden en de secte van mevrouw GUYON telden hem achtereenvolgens onder hunne aanhangers. Men kan veilig aannemen, dat meer het verzet dier mystieken tegen de luthersche orthodoxie

[1]) 1726—1739.

EDELMANN aantrok, dan wel hunne leer. In 1739 scheidde hij zich openlijk af van zijne vroegere geestverwanten, de piëtisten. In het 13de en 14de Deel zijner *Unschuldige Wahrheiten* verhaalt hij zijne bekeering Uit reactie tegen een' rondreizenden profeet, ROCK genaamd, was hij door nadenken — de overspannen man noemt het in zijne *Selbstbiographie* eene Godsstem — tot de ontdekking gekomen, dat de woorden θεὸς ἦν ὁ λόγος vertaald moeten worden: God is de rede. Van nu aan ruimt hij eene plaats in aan de rede, hij bestudeert SPINOSA en komt tot helderder inzichten, maar hij blijft nog vele phantastische grillen opvolgen. Zoo had hij om zijn langen baard en zijn slordig gewaad, waardoor hij zijn ideaal den *vernünftigen Urchristen* naderbij dacht te komen, niet alleen den spot der Berleburgers maar ook die van FREDERIK WILHELM I te verduren. CHRISTUS, die ook een baard had gedragen, was het voorbeeld, waarnaar hij, zonder onderscheid tusschen tijden en landen te maken, ook in zijn uiterlijk voorgaf zich te richten [1]). Aanvankelijk staat hij nog op het onbepaalde en weifelende standpunt der eerste Engelsche deïsten, die als het eigenlijk wezen van het Christendom den zoogenaamden redelijken en natuurlijken godsdienst aanmerkten en alle belijdenisschriften en kerkelijkheid als latere verbastering en ijdele, verwerpelijke instellingen van menschen beschouwden [2]). Maar reeds kort

[1]) EDELMANN, *Selbstbiographie* S. 306 aangehaald door HETTNER, S. 274.
[2]) HETTNER, S. 274.

daarna was hij dat standpunt te boven gekomen. Zijn *Moses mit aufgedecktem Angesichte* op SPINOSA's stelling gebouwd: *Deum essentiam rerum immanentem non transeuntem statuo* verscheen reeds in Nov. 1740. Slechts drie *Anblicke* — de geheele beeldspraak is aan Ex. XXXIV: 29—35 ontleend — konden zijne tijdgenooten verdragen, maar deze waren voldoende om geheel Duitschland in rep en roer te brengen en hemzelven een zwervend leven te bezorgen. Neuwied, Altona, Berlijn en Hamburg zagen hem achtereenvolgens binnen hunne muren, totdat hij na de uitgaaf van zijne *Glaubensbekenntniss* van 1749 tot zijn' dood [1]) stil te Berlijn schijnt geleefd te hebben.

De philosophie van WOLF en het uit Engeland overgeplante deïsme hadden aan de wegstervende luthersche orthodoxie, welker laatste wetenschappelijke vertegenwoordiger LÖSCHER in 1749 was gestorven, en aan het piëtisme, in de hernhutters verjongd, gevoelige slagen toegebracht. Gelijk in Engeland niet weinigen, uitgegaan als verdedigers von het kerkelijk Christendom en als bestrijders der nieuwere philosophie, als hare bewonderaars terugkeerden en eindigden met hare leeringen te onderschrijven, zoo ging het ook in Duitschland. De tijdschriften der vorige eeuw, in de eerste plaats de theologische, zijn in den beginne zeer bepaald antideïstisch; zij slaan acht op de boeken, die aan de overzijde der Noordzee worden uitgegeven, maar ver-

[1]) 1767.

oordeelen ze en waarschuwen ernstig tegen de leeringen er in vervat. Ook worden opzettelijk boeken geschreven ter bestrijding van het deïsme; REIMMANN schrijft een algemeene geschiedenis van het atheïsme en de atheïsten 1725, gelijk hij de deïsten betitelt; prof. PFAFF geeft academische redevoeringen uit over een ontwerp van anti-deïstische theologie, waarin de tegenwerpingen der ongeloovigen tegen de christelijke openbaring worden ontwikkeld. FABRICIUS schenkt een overzicht der schrijvers, die de waarheid van den christelijken godsdienst tegen atheïsten, epicuristen, deïsten of naturalisten, joden en mohammedanen hebben verdedigd. Maar langzamerhand is er eenige toenadering te bespeuren tot de deïstische denkbeelden. Opmerkelijk is eene uitspraak van ERNESTI. »De hoogleeraar PFAFF betreurt het, dat de deïstische geschriften in het Duitsch worden vertaald. Hij heeft daartoe wel reden. Hij troost zich echter daarmede, dat ook de tegenschriften worden vertaald. Deze troost steunt niet altijd op goeden grond: wij hebben gemerkt, dat in deze geschriften niet altijd veel is gezegd, dat de deïsten zou kunnen overtuigen" [1]). Allengs nemen de meest wetenschappelijke theologische professoren en vele predikanten kennis van het belangrijke verschijnsel. S. J. BAUMGARTEN [2]) had eene zeldzaam volledige verzameling deïstische schrijvers. Maar slechts binnenshuis kwam hij rond voor zijne meening

[1]) *Neue theol. Bibliothek.* I. S. 113 aangehaald door HETTNER S. 25.
[2]) Gest. 1757.

uit; »op zijn studeervertrek speelde hij de rol van een' geleerden Engelschen deïst tegenover VOLTAIRE en WOLF", gelijk zijn levensbeschrijver SEMLER zich uitdrukt. Zijne academische lessen daarentegen en zijne geloofsleer vertoonden een verwonderlijk mengelmoes van Wolfiaansch rationalisme en piëtistische theologie. Had hij niet door zijn *Unterricht von Auslegung der H. S.* den weg gebaand tot de historische methode van schriftverklaring, zijn invloed zou luttel geweest zijn op den gang der theologische wetenschap. Nagenoeg op hetzelfde standpunt staan ERNESTI en MICHAËLIS: anti-deïstisch in het dogmatische, maar overigens de resultaten der deïsten op exegetisch gebied meer of minder overnemende. Sommige predikanten, zooals SACK, SPALDING en JERUSALEM weken veel verder van de kerkleer af. De beide eersten leefden onder het oog van FREDERIK den Groote, die hun en ieder de vrijheid gaf over godsdienstzaken te spreken zooals zij wilden, mits zij slechts niet de rust verstoorden. »Redeneert zooveel gij wilt en waarover gij wilt, maar gehoorzaamt" [1], had de koning-wijsgeer gezegd en van dit verlof had SACK tot aan zijn' dood [2] even als SPALDING, die hem nog bijna twintig jaren overleefde [3], ijverig gebruik gemaakt. Zonder wijsgeerige diepte te bezitten zijn deze predikanten jaren lang nuttig werkzaam geweest; zij hielden vast aan

[1] KANT, *Sämmtl. kl. Schriften.* 1797. III. 164.
[2] 1786. [3] 1804.

het openbaringsgeloof, dat volgens hen van het redegeloof onderscheiden is, niet naar zijnen inhoud, maar naar de wijze van ontstaan en bekend worden. Wat in de kerkleer niet met de eischen van het verstand overeenstemt, moet als willekeurige en bedriegelijke misvorming van latere tijden wegvallen. Het dogma heeft voor hen weinig waarde; hunne prediking bestond in het omzetten van de taal en de ideën der bijbelschrijvers in hunne taal en denkwijze; de zedeleer van het Christendom, waarin de eigenlijke godsdienst was opgegaan, werd aangeprezen, maar ontdaan van het verhevene, dat er als het ware de geur van uitmaakt. Dat nuchtere en halve, dat gemis aan wetenschappelijkheid, was het wat LESSING zoo geweldig tegen de borst stuitte, en dat hij niet minder dan de doode orthodoxie met de scherpe roede zijner satire heeft gegeeseld.

SEMLER gaan wij thans met stilzwijgen voorbij, want hoewel reeds sinds 1752 als hoogleeraar te Halle werkzaam, dagteekent zijn groote invloed voornamelijk sedert de uitgaaf van zijn onderzoek van den canon, waarvan het eerste deel in 1771, het vierde en laatste in 1775 uitkwam, dat is nagenoeg gelijktijdig met de uitgaaf der *Wolfenbuttelsche fragmenten*. In deze §, die om het verband tusschen de Fragmenten en vroegere soortgelijke verschijnsels in het licht te stellen, den tijd schetst, welke vooraf gaat aan 1774 toen het eerste Fragment verscheen, moet dus van SEMLER's werkzaamheid gezwegen worden. Maar zeker zouden wij zeer onvolledig zijn, zoo wij mannen als NICOLAÏ en MENDELSSOHN met

stilzwijgen voorbijgingen; hoewel geene theologen, hebben zij op den godsdienstigen toestand van hun' tijd middellijk en onmiddellijk een' geweldigen invloed uitgeoefend.

Niet zelden is het oordeel van den nakomeling rechtvaardiger dan dat van den tijdgenoot. Terwijl Duitschlands grootste dichters en denkers NICOLAÏ hebben afgeschilderd als den type van een leeghoofd en zonderling, is een man als HETTNER zonder blind te zijn voor zijne gebreken en voor zijne pedantheid, die zich vooral in de laatste jaren zijns levens openbaarde, billijker en raadt zijnen landgenooten »eindelijk op te houden voor NICOLAÏ slechts woorden van verachting en hoon over te hebben" [1]). En inderdaad ieder, die weet welken invloed veel gelezen tijdschriften op eene geheele natie uitoefenen, behoort achting te hebben voor CHRISTOPH FRIEDRICH NICOLAÏ, gedurende 50 jaren het hoofd van de tijdschriftenliteratuur zijns volks. Van 1757—1806 gaf hij de *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste* uit. Maar van oneindig grooter beteekenis is de *Allgemeine Deutsche Bibliothek* geweest, die, in de plaats getreden van de *Briefe die neueste Literatur betreffend*, waaraan ook LESSING gearbeid had, spoedig een' zeer uitgebreiden kring van lezers vond. Het doel was volgens het prospectus »verslag te geven van de geheele nieuwe Duitsche letterkunde sinds 1764". Natuurlijk bekleedde de theologie, die nog altijd

[1]) HETTNER, *Literaturgeschichte*. III. 2. S. 206.

een vierde gedeelte der geheele literatuur uitmaakte een niet geringe plaats in dat tijdschrift. NICOLAÏ en MENDELSSSOHN vertegenwoordigen tegenover het piëtisme en de rechtzinnigheid de partij van den vooruitgang; zij verdedigen de rechten van het zoogenaamd gezond verstand met het betrekkelijk ware, maar ook met het platte, oppervlakkige en het geweldig prozaïsche, dat het uitsluitend gebruik van het verstand na zich sleept. Ieder, voor wien piëtisme en orthodoxie hadden uitgediend, sloot zich bij NICOLAÏ aan en leverde bijdragen voor zijne bibliotheek, welke de uitgever-redacteur de vrijheid nam naar vorm en inhoud te wijzigen, zoo zij niet geheel met zijne denkbeelden overeenkwamen. Alleen LESSING bleef op zichzelf staan. Het omvangrijke werk — 268 deelen — drukt dus nauwkeurig NICOLAÏ's inzichten uit. Spottenderwijze werden zijne medearbeiders Nicolaieten genoemd naar het hoofd der Verlichters.

Was het wonder, dat de gevierde man eindelijk bezweek onder den last der toejuiching en, door den wierook der loftuitingen bedwelmd, op zijn' ouden dag alleen aan eigen wijsheid geloofde en zijne woorden voor orakelspreuken hield? »Ik, FREDERIK NICOLAÏ, ben van eene andere meening dan gij, en daaruit kunt gij zien, dat gij ongelijk hebt". Zoo voert J. G. FICHTE in zijn *Streitschrift* hem sprekende in. Overvleugeld door de grootste genieën van Duitschland had NICOLAÏ den schepter, een tijd lang met eere gezwaaid, niet willen afstaan, ook toen hij hem te zwaar werd; hij

was niet ongelijk aan den onttroonden vorst, verjaagd uit zijne staten, omdat hij zijne hervormingsplannen halverwege heeft opgegeven en den eens ingeslagen weg van vooruitgang heeft verlaten, of althans er op is blijven stilstaan.

Mozes Mendelssohn is de zuiverste vertegenwoordiger van het Engelsch deïsme in Duitschland. De hoofddogmata van dat godsdienststelsel worden in de geschriften, die zijn' naam tot de nakomelingschap hebben gebracht, behandeld. De *Phädon* handelt over de onsterfelijkheid der ziel, de *Morgenstunden* zijn voorlezingen over het bestaan van God, en zijn *Jeruzalem* bevat een pleidooi voor de verdraagzaamheid jegens de joden, zijne geloofsgenooten. Hoewel hij in stilte, zonder ophef werkzaam was, moet zijn invloed toch niet gering genoemd worden, getuige de briefwisseling, die hij na het verschijnen van den *Phädon* hield met vele zijner tijdgenooten, die den Israëliet om verderen raad en voorlichting kwamen vragen.

Aan het einde gekomen van de beantwoording der vraag: Hoe was de tijd, waarin de *Wolfenbuttelsche fragmenten* het licht zagen, voorbereid? doet zich eene andere vraag voor, waarop het antwoord niet geheel mag achterwege blijven. Hoe is het mogelijk, dat Kant dit tijdvak »de eeuw van Frederik" noemde, en wij in onze schets ter nauwernood één enkele maal den naam van den grooten koning hebben genoemd? Het antwoord ligt voor de hand. Algemeen bekend is Frederik's afkeer van het Duitsch. Die taal mocht goed zijn

om er een' vloek in te bezigen, voor de beoefening der poëzie en van de wetenschap in het algemeen was zij zijns inziens geheel ongeschikt. Wel profeteert hij in zijn *De la litérature allemande* 1780: »Ook wij Duitschers zullen onze classieken hebben, ieder zal ze willen lezen, aan de hoven zal men Duitsch spreken, onze naburen zullen het leeren en het zou kunnen gebeuren, dat onze taal ter wille van onze goede schrijvers van het ééne einde van Europa tot het andere bekend werd" [1]). Maar die profetie zou eerst vervuld kunnen worden, wanneer zijne landgenooten zijn raad opvolgden: door oordeelkundige vertalingen uit het Grieksch de Duitsche taal te vormen. Intusschen, FREDERIK had geen acht geslagen op de teekenen der tijden; zijn raad zou vijftig jaren vroeger zijn nut kunnen gehad hebben, in 1780 zeer stellig niet meer. Want in die halve eeuw hadden dichters als GLEIM, GELLERT en KLOPSTOCK, prozaschrijvers als WINCKELMAN en LESSING in hunne moedertaal geschreven en getoond hoe rijk en krachtig zij was. FREDERIK, aan wiens hof VOLTAIRE en LA METTRIE den eersten toon aansloegen, was tot dweepens toe ingenomen met de Fransche letterkunde en had, door die voorliefde verleid, eenvoudig niet de minste kennis genomen van de geschriften gedurende zijne langdurige regeering [2]) uitgegeven. Geen Duitsch schrijver heeft dan ook eenige

[1]) SCHMIDT, *Das geistige Leben Deutschlands*. II. 771
[2]) 1740—1786.

ondersteuning van hem genoten. Rechtstreeks heeft hij niets voor den bloei der Duitsche letterkunde gedaan. Maar zijdelings des te meer. De onbekrompenste vrijheid van spreken, zijn *räsonnirt soviel Ihr wollt*, gaf den doodsteek aan alle priesterheerschappij; de groote geesten hadden de macht en de vrijheid elk onredelijk dwangjuk van zich af te schudden. Door wrijving van gedachten was althans de gelegenheid gegeven, dat de waarheid aan het licht zou komen. Van die vrijheid is ruimschoots gebruik gemaakt; Pruisen in het algemeen en Berlijn in het bijzonder was het middelpunt van beschaving en vooruitgang in Duitschland, niet alleen op letterkundig gebied, maar ook op elk ander. Heeft men te recht een tijdvak der Grieksche geschiedenis aan PERICLES' naam verbonden, ja spreekt men in de Fransche geschiedenis zelfs van een eeuw van LODEWIJK XIV, meer recht had KANT zijn' tijd »de eeuw van FREDERIK" te noemen.

§ 4. *Onderzoek naar den schrijver der Wolfenbuttelsche fragmenten.*

Kort nadat LESSING in 1774, 1777 en 1778 zijne *Fragmenten van een' Ongenoemde* had uitgegeven, ontstond natuurlijk de vraag, wie die »Ongenoemde" was? Verschillende namen werden genoemd: LESSING zelf had in de voorrede voor het eerste Fragment den naam van LORENZ SCHMIDT, den vertaler van den Wertheimer bijbel in de zaak gemoeid, maar louter als

eene gissing [1]); anderen noemden zekeren rector DAMM in 1778 te Berlijn overleden, nog anderen STRUBE, hoogleeraar te Petersburg. Ook UNZER, een in 1775 jong gestorven candidaat in de theologie, werd voor den vervaardiger gehouden, eindelijk nog MENDELSSOHN en LESSING zelf [2]). Maar op niemand bleef de verdenking ten laatste meer rusten, dan op wijlen H. S. REIMARUS, die tot aan zijn' dood in 1768 met roem de betrekking van hoogleeraar in de Oostersche talen aan het gymnasium te Hamburg had bekleed. Toch was hierin geene zekerheid te verkrijgen, omdat LESSING voortdurend weigerde zich over den naam des schrijvers uit te laten, gesteld hij wist hem of kwam hem te weten, daar niet de persoon, maar de zaak de belangstelling van het publiek tot zich moest trekken [3]). Dit is volkomen juist voor den tijd, waarin LESSING leefde, toen de hartstochten niet weinig in het spel waren; voor ons echter hebben zaak en persoon beide een geschiedkundig belang. Vooral in deze verhandeling mag de vraag niet onaangeroerd blijven, of REIMARUS de schrijver der *Wolfenbuttelsche fragmenten* is geweest of niet.

In 1839 gaf ILLGEN in zijn *Zeitschrift für die historische Theologie* eene bijdrage tot de geschiedenis der *Wolfenbuttelsche fragmenten*. De aanleiding daartoe was de monographie van WILHELM

[1]) W. W. IX. S. 417.
[2]) *Allg. Deutsche Bibl.* XL.
[3]) *Anti-Goeze* IX. W. W. X. S. 219.

KÖRTE over ALBRECHT THÄR, waarin volgens ILLGEN bewezen was, dat LESSING's *Erziehung des Menschengeschlechts* eene omwerking en verdere uiteenzetting van eene verhandeling van THÄR was [1]). Maar minder juist vond hij KÖRTE's bewering: »Hierdoor is het nu eindelijk *zekerheid* geworden, dat H. S. REIMARUS de Wolfenbuttelsche Ongenoemde is" [2]). Dat »hierdoor" sloeg terug op de conclusie die KÖRTE zich gerechtigd had geacht te maken, na in 38 stellingen allerhande combinaties van historische data omtrent den vermoedelijken auteur der Fragmenten te hebben samengesteld. ILLGEN onderschrijft die slotsom niet; integendeel »wie de werkelijke vervaardiger der zoogenaamde *Wolfenbuttelsche fragmenten* is geweest, blijft nog altijd onbeslist, ten minste het is nog volstrekt geen *zekerheid* geworworden, dat REIMARUS de Wolfenbuttelsche Ongenoemde is" [3]). Dit oordeel zet ILLGEN vervolgens breedvoerig uiteen. Het is mij niet gebleken, dat latere schrijvers over ons onderwerp dit betoog hebben getracht te ontzenuwen; allen nemen als bewezen aan, dat de Hamburger hoogleeraar de schrijver is geweest. Alleen CARL SCHWARZ vindt het moeilijk te begrijpen, hoe ILLGEN nog kan blijven twijfelen en wijdt ééne bladzijde aan

[1]) Dat bewijs wordt geput uit THÄR, *Lebenslauf und Bekenntnisse für Philippine.* 1785, een overzicht van THÄR's jeugd, studentenleven en latere losbandigheden, waarin eene groote openhartigheid niet te miskennen is. Hij schrijft onder anderen aan zijne bruid: »Ik viel — viel diep in zinnelijkheid en wellust".

[2]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1839. IV. S. 130.

[3]) *Zeitschr. für die hist. Theol* . 1839. IV. S. 131.

diens verhandeling en hare bestrijding [1]). Het schijnt niet overbodig te zijn ILLGEN's betoog zoo nauwkeurig mogelijk te volgen, ten einde de verhouding in het licht trede tusschen REIMARUS' theologische geschriften, die bij zijn leven zijn uitgekomen, en dat, hetwelk na zijn' dood aan hem is toegekend. De uitwendige en inwendige getuigenissen voor de authenticiteit van het aan REIMARUS toegekende geschrift zullen dus achtereenvolgens moeten besproken worden.

De voornaamste uitwendige getuigenis is die van prof. J. A. H. REIMARUS, zoon van HERMANN SAMUËL REIMARUS. Hij voegde bij het afschrift der *Apologie*, bestemd voor de bibliotheek te Göttingen, een begeleidend schrijven, waarin hij zijn' vader met name noemt als den vervaardiger [2]). Dat schrijven komt in hoofdzaak neer op het volgende. »De vervaardiger van deze verhandeling heeft, na in de theologie gestudeerd te hebben, op rijperen leeftijd zeer zorgvuldig de Heilige Schrift onderzocht, om zich volkomen rekenschap te geven van zijne geloofsovertuiging. De vrucht van dat onderzoek is nevensgaande verhandeling, geschreven in de jaren 1767 en 1768. Den inhoud van de *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*, zoo luidt de titel van het werk, heeft de schrijver in vertrouwen aan twee of drie vrienden, tot wie de bekende dichter BROCKES behoorde, medegedeeld. De vervaardiger had

[1]) SCHWARZ, *Lessing als theoloog*. Rotterdam. 1860. Bl. 118.
[2]) Verg. boven bl. 23.

namelijk meermalen zijn geschrift omgewerkt en de laatste bewerking eerst in de laatste maanden zijns levens voltooid. Wat het karakter van den schrijver betreft, onder ons is algemeen bekend, dat hij volstrekt niet lichtzinnig, veeleer ernstig en nadenkend was, steeds voor een rechtschapen man werd gehouden en rustig is gestorven, terwijl hij met zijne geschriften de ware godsvereering heeft trachten te bevorderen. Waarom zou ik het ook thans in mijn' ouderdom verzwijgen? De vervaardiger was mijn vader HERMANN SAMUËL REIMARUS, hoogleeraar te Hamburg" [1]).

ILLGEN noemt het stuk, waarin deze woorden voorkomen *onnauwkeurig* en is van oordeel, dat REIMARUS de zoon, er zich in tegenspreekt. Op welke gronden? Zonder nadruk te willen leggen op het feit, dat REIMARUS JR. het geheele werk eene *verhandeling* noemt, terwijl het toch uit verschillende deelen of verhandelingen is samengesteld, wil ILLGEN slechts daarop wijzen, dat REIMARUS JR. het met zich zelven niet eens schijnt geweest te zijn, wat betreft den tijd der voltooiing van het werk, omdat hij eerst de jaren 1767 en 1768 noemt, daarna vermeldt, dat zijn vader het geschrift ook aan den bekenden dichter B. H. BROCKES [2]) getoond heeft, en eindelijk er bijvoegt, dat het werk herhaalde malen omgewerkt is, terwijl de laatste redactie door den schrijver eerst in de laatste maanden zijns levens voltooid is [3]).

[1]) De geheele brief is door ILLGEN overgenomen. S. 133 en 134.
[2]) Gest. 16 Jan. 1747.
[3]) *Zeitschr.* 1839. IV. S. 134.

Vanwaar ILLGEN het recht ontleent eene aanmerking te maken op de benaming *verhandeling* door REIMARUS aan het werk zijns vaders gegeven, laat zich niet voldoende verklaren. Mag een geschrift, dat uit verschillende deelen bestaat, — de bijvoeging »of verhandelingen" is van ILLGEN — niet eene *verhandeling* heeten? Maar ILLGEN wil hierop geen nadruk leggen, maar geeft de reden op waarom, naar zijne meening, REIMARUS JR. het met zichzelven niet eens zou geweest zijn, wat betreft den tijd der voltooiing van het werk zijns vaders. Natuurlijk kan aan den dichter BROCKES vóór 16 Jan. 1747 het geschrift niet zijn medegedeeld, zooals het in 1767 en 1768 werd voltooid. Maar is de getuigenis van REIMARUS JR. niet in de schoonste overeenstemming met die van den schrijver der *Apologie*, welke beiden spreken van eene herhaalde bewerking? De eerste woorden van het voorbericht der *Apologie* luiden: »Het geschrift, waarvoor ik thans een voorbericht maak, is reeds voor vele jaren door mij begonnen geworden" [1]) en telkens komt de schrijver er op terug, dat het werk het resultaat is van een langdurig en herhaald onderzoek [2]). In het door LESSING uitgegeven Fragment *Over de onmogelijkheid eener openbaring* komt het jaartal 1744 met zoovele cijfers als de *terminus ad quem* voor [3]). Wat is meer in overeenstemming met deze gegevens dan dat »de twee of drie vrienden, onder welke de bekende dich-

[1]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1850. S. 523. Verg. boven bl. 26 en volgg.
[2]) Zie boven bl. 29.
[3]) Zie boven bl. 11.

ter BROCKES" in vertrouwen eene *eerste* bewerking hebben gezien, waarvan de laatste door REIMARUS in de laatste maanden zijns levens werd voltooid? En strijdt met deze opvatting iets in het schrijven van J. A. H. REIMARUS, die eenvoudig, zonder eenige nadere bepaling, spreekt van het geschrift, waarvan de inhoud onder anderen aan BROCKES zou zijn medegedeeld?

»Maar" zegt ILLGEN verder, »ook deze laatste opgaaf — dat de eindredactie in de laatste maanden van REIMARUS' leven werd voltooid — is niet nauwkeurig. Want dat het werk niet in 1768 maar in 1767 is voltooid geworden, blijkt uit het afschrift, dat zich op de bibliotheek te Göttingen bevindt. Daar nu REIMARUS den 1sten Maart 1768 gestorven is, zoo kunnen toch de laatste maanden zijns levens niet in den strengsten zin van de allerlaatste, maar slechts van de maanden van het afgeloopen jaar verstaan worden" [1]). Waarom niet? Kan REIMARUS niet in 1767 zijn manuscript van een jaartal hebben voorzien en later tot zelfs in de eerste maanden van 1768 er aan hebben gewerkt, het hebben doorgelezen? ILLGEN bedient zich om zijne stelling te verdedigen van vrij zwakke argumenten, en er bestaan volstrekt geene termen om zijne woorden te onderschrijven: »Hier drukt REIMARUS JR. zich op zulk eene wijze uit, dat men nauwelijks ontkennen kan, dat hij de zaak slechts geloofd heeft, maar noch op uitwendige, noch op inwendige gronden er geheel zeker van is geweest" [2]). Daarenboven ver-

[1]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1839. IV. *S.* 134.
[2]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1839. IV. *S.* 133.

zekert dr. GURLITT [1]), tijdgenoot van J. A. H. REIMARUS, dat deze in vertrouwde kringen zonder eenige terughouding heeft toegestemd, dat zijn vader de vervaardiger der Fragmenten is geweest. Zal men het dan nog met ILLGEN »hoogst opmerkelijk" vinden dat de eigen zoon van REIMARUS in zijne mededeelingen zichzelven tegenspreekt, omdat hij toch vroeger in particuliere brieven de bewering, dat zijn vader de vervaardiger der Fragmenten was voor leugen en laster heeft verklaard [2])? Die brieven, waarop ILLGEN doelt, waren, let wel, gericht aan den Licentiaat WITTENBERG, door SCHWARZ GOEZE's schildknaap genoemd [3]). Wij vragen op onze beurt en dunkt ons met meer recht dan ILLGEN: Zou het niet ten hoogste bevreemdend, om niet te zeggen ongelooflijk zijn, dat REIMARUS kort na het verschijnen der Fragmenten, toen Duitschland in rep en roer was, tegenover een' verklaard tegenstander anders gedaan had dan het auteurschap zijns vaders te loochenen? Later toen de hartstochten waren bedaard en het strijdvuur was gebluscht, achtte REIMARUS de tijd gekomen te zijn om den naam zijns vaders niet langer te verzwijgen, maar in 1778 nog niet. In 1814 schreef hij onbewimpeld, zonder eenige terughouding, kort en duidelijk: »Waarom zou ik het ook thans in mijn' ouderdom verzwijgen? Het was mijn vader." De keus, die ILLGEN laat: »Of de zoon heeft nog gedurende den strijd over de Fragmenten niet

[1]) Gest. 1827. Die verzekering komt voor in de *Leipz. Lit. Zeit.* 1825 S. 1845.
[2]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1839. IV. S. 132.
[3]) *Lessing als theoloog* bl. 151. noot.

geweten, ja het voor onmogelijk gehouden, dat zijn vader de schrijver zou geweest zijn, óf hij heeft gemeend tegen zijne overtuiging in, dit zoolang te moeten loochenen, als de opgewondenheid der gemoederen voortduurde, om het aandenken zijns vaders niet door smalende tegenstanders te laten bespotten, welk bezwaar in 't vervolg na het einde van den strijd bij hem niet meer in die mate bestond" [1]), die keus kan niet twijfelachtig zijn: van de beide verklaringen moet stellig de eerste verworpen, de tweede als de eenig ware aangenomen worden.

»Maar" vervolgt ILLGEN, »nog altijd blijft de vraag onopgelost. waarom REIMARUS zijne overtuiging, noch vroeger *tegen* het auteurschap zijns vaders, noch later *vóór* dat auteurschap *openlijk* heeft uitgesproken, zoodat het vermoeden niet ongegrond schijnt, dat die overtuiging in geen geval op de eigen verzekering des vaders rustte, of op andere geheel voldoende argumenten" [2]). Om het eerste gedeelte van die bedenking te ontzenuwen, waarom REIMARUS niet *openlijk* de in omloop zijnde geruchten heeft tegengesproken, doet men wél LESSING's tienden *Antigoeze* na te slaan, waar hij aldus spreekt over REIMARUS' brieven aan den zoo even genoemden WITTENBERG: »Ook twijfel ik niet aan de bereidwilligheid van den Licentiaat WITTENBERG, deze brieven ieder, die het verlangt, te toonen. Ik houd mij zelfs ver-

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1839. IV. S. 132.
[2]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* IV. S. 132.

zekerd, dat hij ze aan meerderen zal toonen, dan die ze verlangen te zien. Op die wijze wordt iedere laster op de alleronschuldigste wijze verbreid; en het eerste kwade gerucht, dat ik van nu aan van den Licentiaat hoor, zal ik op dezelfde wijze als hij weerleggen" [1]). Zoo is het inderdaad. Hoe meer REIMARUS openlijk zijn' vader zou hebben trachten te verontschuldigen, des te meer geloof zou het gerucht gevonden hebben. LESSING's inzicht was veel meer in het belang van REIMARUS' nagedachtenis, dan dat van ILLGEN. Wat de tweede bedenking betreft, waarom REIMARUS JR. later niet openlijk het auteurschap zijns vaders heeft uitgesproken, die bedenking klinkt zonderling in den mond van ILLGEN, die aan eene *openlijke* verklaring niet meer geloof zou slaan, dan aan de bovengemelde [2]) schriftelijke. Immers die verklaring kort vóór REIMARUS' overlijden gegeven, was wel voor als nog bestemd door slechts *enkelen* gelezen te worden, maar de tijd zou kunnen komen, dat *allen* er kennis van namen [3]).

Nog ééne vraag van ILLGEN blijft te beantwoorden over, die hij aldus formuleert: »Had REIMARUS niet den minsten twijfel gekoesterd, dat zijn vader de vervaardiger van het door hem geërfde werk was, dan moest hem veel daaraan gelegen zijn geweest, dat toen LESSING, volgens BÖTTIGER's bericht [4]), door hem niet van zijn voornemen was af te brengen om de Fragmen-

[1]) WW. X. S. 223.
[2]) Zie boven bl. 36.
[3]) bl. 68.
[4]) *Literarische Zustände und Zeitgenossen*. S. 22.

ten uit te geven, dit niet gebeurde naar een *vroeger* handschrift zijns vaders, of naar afgeschreven brokstukken, maar naar een door hem zelven vervaardigd *getrouw* afschrift. Waarom stelde hij LESSING niet in het bezit van zulk een afschrift, opdat de Fragmenten ten minste nauwkeurig konden worden afgedrukt" [1])? Hoe LESSING aan het manuscript, waaraan hij de Fragmenten ontleende, is gekomen, weten wij niet met zekerheid. Bij de uitgaaf van het eerste Fragment wendde hij voor, niet te weten, hoe het handschrift in de bibliotheek te Wolfenbuttel gekomen was [2]); die onkunde zal wel eene *licentia literaria* zijn geweest. Uit al hetgeen volgt blijkt althans, dat LESSING het noodig oordeelde den naam van den schrijver te verzwijgen en de aandacht der lezers bij de zaak alleen te bepalen. Daarom schijnt hij opzettelijk het onderzoek naar den vervaardiger op een valsch spoor te hebben willen leiden door den naam van LORENZ SCHMIDT in de zaak te betrekken. Maar wilde hij zijn doel bereiken, geheimhouding van den auteur, dan moest ook de wijze, waarop hij in het bezit van het handschrift was geraakt, verborgen blijven. Hoe het zij, zeer waarschijnlijk is het geschrift *niet* door REIMARUS JR. aan LESSING ter hand gesteld. Het bericht van BÖTTIGER, dat REIMARUS zou gepoogd hebben LESSING van zijn voornemen af te brengen, vindt

[1]) *Zeitsch. für die hist. Theol.* 1839. IV. S. 132.
[2]) W. W. IX. S. 416.

maar al te gereedelijk zonder bewijs bij ILLGEN geloof. *Wanneer* het waar is, dat REIMARUS Jr. bekend was met LESSING's plan om het handschrift uit te geven, dan voorzeker moest het hem wenschelijk voorkomen, dat althans de laatste en niet eene vroegere bewerking het licht zag. Maar dit »wanneer" is niet gemakkelijk te bewijzen. REIMARUS laat zich in den bewusten brief zeer onbepaald uit: »Eerst na zijns vaders dood is een fragment van een vroeger afschrift in 't bezit van LESSING, of van de Wolfenbuttelsche bibliotheek gekomen" [1]). Sommigen hebben vermoed, dat ELISE REIMARUS, die later met welgevallen den strijd naar aanleiding van die Fragmenten ontstaan, gadesloeg, getuige hare briefwisseling met LESSING, het handschrift haars vaders aan dezen bij zijn vertrek uit Hamburg heeft ter hand gesteld. Dit is niet onmogelijk. In een' briet van MENDELSSOHN aan LESSING, d° 29 Nov. 1770 [2]), zien wij althans, dat het toen te Berlijn was, waar MENDELSSOHN het zou uitgeven op LESSING's verzoek. Dit gebeurde toen niet, omdat MENDELSSOHN zwarigheden maakte. Maar uit deze bijzonderheid blijkt, dat reeds toen het plan bij LESSING was opgekomen om het merkwaardig geschrift in het licht te zenden. Hij moet dus reeds eenigen tijd vroeger er mede in kennis zijn gekomen. De volgende onderstelling komt mij het meest aannemelijk voor. LESSING verlaat in April 1770 Ham-

[1]) *Zeitschr. für die hist. Theol* 1839. IV. S. 133.
[2]) W. W. XIII. S. 257.

burg, waar hij na den dood van H. S. Reimarus nauwe vriendschapsbanden met diens zoon en dochter, niet het minst met de laatste, heeft aangeknoopt. Hij ontvangt een vroeger manuscript of een gedeelte van het nagelaten werk des vaders waarschijnlijk uit de handen van Elise en laat het zonder hare bepaalde toestemming drukken. Zoo had hij ook gehandeld, toen Mendelssohn hem het manuscript zijner *Philosophische Gespräche* had geleend; deze ontving het gedrukt terug [1]). Misschien ook had Elise zonder medeweten van haar' broeder zich heimelijk van een der handschriften meester gemaakt, en was zij met jonkvrouwelijke onbezorgdheid over het bezwaar heen gestapt, dat dit niet de laatste bewerking was. In elk geval, Illgen's bedenking, waarom Reimarus aan Lessing niet een zoo getrouw mogelijk afschrift van het werk zijns vaders heeft gegeven, ontleend aan Böttiger's bericht »dat Reimarus aanvankelijk zeer tegen de uitgaaf der Fragmenten zijns vaders is geweest", moge niet met volkomen zekerheid op te lossen zijn, maar kan niet veel gewicht in de schaal leggen en tegen het auteurschap van H. S. Reimarus pleiten. Integendeel blijkt met zekerheid uit Böttiger's bericht, dat ook hij het werk aan den Hamburger hoogleeraar toeschreef.

Illgens aanvallen op de voornaamste getuigenis voor het auteurschap van H. S. Reimarus zijn afgewend. Zullen wij nog uitvoerig stilstaan bij Gurlitt's ver-

[1]) Hettner III. 2. S. 215 Ad. Stahr. *Lessing* 1866 I. S. 124.

klaring, dat de beroemde opvoedkundige BAZEDOW [1]), bij het zien van het handschrift te Wolfenbuttel, de hand zijns meesters herkende en uitriep: »REIMARUS, REIMARUS, geen ander is de vervaardiger" [2]), waarop LESSING zou hebben gezwegen? Het schijnt mij toe onnoodig te zijn de hoofdgetuigenis door bijomstandigheden te versterken, te meer daar ook ILLGEN, die in dezen mij het spoor heeft afgebakend, over deze en andere getuigenissen zwijgt. Liever willen wij thans de *inwendige* getuigenissen, die volgens ILLGEN tegen REIMARUS als auteur der Fragmenten pleiten, ter sprake brengen.

De eigenlijke reden, waarom ILLGEN zijn betoog schreef, komt ons voor deze te zijn, dat hij den toon en den inhoud der Fragmenten niet rijmen kan met REIMARUS' karakter en met diens overige geschriften. »Met uitzondering van het eerste Fragment", zegt ILLGEN, »dat op een' kalmen, waardigen toon het blind geloof verwerpt, voor het gebruik der rede ijvert, en in het echte Christendom slechts een' redelijken practischen godsdienst vindt, worden in de Fragmenten op lichtvaardige, spottende wijze, aanvallen gedaan op eene onmiddelijke openbaring Gods, op de geloofwaardigheid der bijbelsche oorkonden, ja op de waarheid der opstandingsgeschiedenis. Het laatste Fragment stelt met vijandige hartstochtelijkheid zoo onbeschaamd en brutaal

[1]) Gest. 1790.
[2]) *Leipz. Lit. Zeit.* 1825. S. 1844.

mogelijk JEZUS en zijne jongeren, benevens JOHANNES den Dooper als de schandelijkste bedriegers ten toon" [1]). Volgens ILLGEN heeft de schrijver der Fragmenten »zelfs het heiligste bespot en beklad [2]); lichtzinnig en onbeschaamd, door spitsvondigheden, overdrijvingen, verdraaiingen en vervalsching van bijbelplaatsen, door onwaardigen, bitteren spot en hoon, tast hij de geloofwaardigheid der bijbelschrijvers aan, verwekt met verblindend vernuft en in het vuur eener valsche welsprekendheid allerlei willekeurigen twijfel over feiten der openbaringsoorkonden" [3]). Wie zoo ongunstig oordeelt over den inhoud van een geschrift, voor hem is het een zielkundig raadsel datzelfde werk te moeten houden voor het product van een' man »met eene godsdienstige gezindheid, een onbesproken karakter", zooals REIMARUS door zijne tijdgenooten wordt geschetst, en dit door ILLGEN wordt beaamd. Maar is ILLGEN'S oordeel over de Fragmenten juist? Valt er niets af te dingen op al die leelijke eigenschappen, die hier den Fragmentist worden toegekend? — Herinneren wij ons kortelijk den inhoud der zeven Fragmenten. In de beide eersten bepleit de schrijver het recht der deïsten om in de samenleving geduld te worden (1°) en toont aan, dat de orthodoxen gewoon zijn de rede te mishandelen (2°). Vervolgens stelt hij zich de vraag: »Kan op eene bovennatuurlijke openbaring een algemeene godsdienst gebouwd wor-

[1]) *Zeitschr. für die hist Theol.* 1839 IV. S. 119.
[2]) T. a. p. S. 133. [3]) T. a. p. S. 146.

den"? Zijn antwoord is ontkennend: 't geloof aan eene bovennatuurlijke openbaring kan nooit algemeen worden, en dus kan zulk eene openbaring nooit de grondslag van den godsdienst zijn (3°). Maar toegestemd voor een oogenblik, dat die openbaring mogelijk is, dan rijst nog de vraag op: Voldoen de personen, handelingen, leerlingen, en schriften zoowel des O. als des N. T. aan de eischen, die men billijkerwijze stellen kan, wanneer men ze beschouwt als uitvloeisels eener goddelijke openbaring? Nergens zuiver godsdienstige bedoelingen, nergens zuiver zedelijke handelingen, ziedaar de overtuiging die de Fragmentist is toegedaan, en die men tusschen de regels door op elke bladzijde der vier volgende Fragmenten leest. Is de toon, waarop dit alles geschreven is, niet altijd te vergelijken bij het zachte geritsel van het gebladerte, bewogen door eene liefelijke avondkoelte, maar herinnert hij 'soms meer aan den bruisenden bergstroom, voortgezweept door den loeienden stormwind, men bedenke, dat er reden was om niet altijd kalm en bedaard te blijven. Immers hoever het standpunt van den Fragmentist verwijderd moge zijn van dat van den wetenschappelijken onderzoeker onzer dagen, hem was het met de waarheid even goed ernst als onzen tijd, ook hij wilde niet anders dan in 's menschen hoogste aangelegenheden zoo helder mogelijk denken. Maar hij wist wel, dat het hem niet vergund was, wat hij voor waarheid hield, openlijk te belijden; dat door zijne vijanden tegenover zijne bewijsgronden geene tegenbewijzen zouden geleverd worden, maar slechts

middelen om zijne meening te onderdrukken. »Dat gevoel van verdrukking, dat voor den nauwgezetten denker het smartelijkst en verschrikkelijkst is, geeft een' tragischen toon aan den gewoonlijk logischen en critischen stijl zijner onderzoekingen, en de levendige smart over zulk een onrechtvaardige verdrukking van de liefde voor de waarheid, verhit somtijds zijne demonstratieve voordracht, en verheft haar tot de onwederstaanbare wegslependheid der redevoeringen van een' TACITUS" [1]). Bitter was hij tegen de *Herren Theologi*, maar zij verdienden alzoo toegesproken te worden van wege hunne onverdraagzaamheid. »Lichtzinnigheid schijnt geen fout van hem geweest te zijn" schrijft LESSING in een kort woord voor het eerste Fragment; »de onderzoeker vergeet zichzelven nooit, hij is een ware Duitscher in schrijftrant en gezindheden" [2]). En inderdaad hij onderscheidt zich gunstig van de frivoliteit veler Fransche schrijvers. Frivool toch in godsdienstzaken is niet hij, die spot met hetgeen anderen heilig is. Of noemt men ook de kerkvaders frivool, die spotten met hetgeen de heidenen voor heilig hielden? Maar lichtzinnig verdient hij te heeten, die spot met wat een ander voor heilig houdt uit lust tot spotten, niet omdat het indruist tegen hetgeen hem zelven heilig is, voor wien niets heiligs, niets eerbiedwaardigs bestaat. BAYLE was frivool, toen hij in zijn artikel over SARA spotte, omdat hij het deed uit lust tot spotten, om anderen met zijne

[1]) K. FISCHER. *Leibnitz*. S. 535.
[2]) WW. IX. S. 416.

aardigheden genoegen te geven. Geheel anders handelt de Fragmentist; hem is het altijd om de zaak te doen, nooit om zijn eigen geestigheid te toonen. »Zijn scherts is altijd de bitterste ernst, gelijk aan het opbruisende schuim van de golven des toorns, dien de smaad, zijn heiligdom aangedaan, in hem heeft doen ontstaan" [1]). Zijn boek was geene bestrijding van den godsdienst; integendeel »daarin stemt hij met LEIBNITZ overeen, dat rede en godsdienst overeenstemmen, niet strijden, zoodat er een redelijke godsdienst bestaat" [2]). Maar hij bestrijdt de kerkleer, hij wil den reinen practischen godsdienst van JEZUS zonder voldoeningsleer, zonder in één woord alles wat met de rede strijdt. »Want terwijl LEIBNITZ den redelijken godsdienst met de openbaring zoekt te vereenigen, stelt de Fragmentist beide tegenover elkaar en wel zoo, dat voor hem met het geloof aan eene bovennatuurlijke openbaring, ook de inhoud van die openbaring alle echt godsdienstige beteekenis verliest. Daarin stemt hij met BAYLE overeen, dat rede en openbaring tegen elkander strijden; maar terwijl de scepticus den godsdienst tegenover de rede *slechts* op openbaring wil bouwen, wil de deïst den godsdienst tegenover de openbaring *slechts* op rede grondvesten" [3]). JEZUS heeft in het oog des schrijvers den aureool der zondeloosheid verloren en gegrepen naar eene aardsche kroon, welke daad zijn' dood heeft ten gevolge gehad; de Fragmen-

[1]) STRAUSS. *H S. Reimarus* S. 149.
[2]) K. FISCHER. *Leibnitz* S. 534.
[3]) K. FISCHER, *Leibnitz* S. 534.

tist is evenwel niet blind »voor de verheven en heerlijke leeringen van JEZUS" [1]). Geheel anders dan ILLGEN's karakteristiek valt FISCHER's onderzoek in dezen uit. »Het deïsme," zegt hij, »kent geen karakter, dat zijne zienswijze met zooveel geleerdheid en scherpzinnigheid, met zooveel zedelijken ernst en nauwgezette grondigheid heeft verdedigd, dan de schrijver der *Apologie*" [2]).

Maar niet alleen toon en inhoud van het geschrift op zich zelf stuiten ILLGEN tegen de borst, maar vooral beide in verband met REIMARUS' openbare werkzaamheid als schrijver, zijn hem een onoverkomelijke hinderpaal, om de *Apologie* toe te kennen aan den schrijver van de *Vornehmste Wahrheiten der natürlichen Religion*. Het is dus hier de plaats het een en ander omtrent de openbare werkzaamheid van HERMANN SAMUËL REIMARUS mede te deelen, ten einde ILLGEN's bezwaar grondig te kunnen beoordeelen.

REIMARUS zag den 22sten Dec. 1694 te Hamburg het levenslicht. Evenals zijn vader werd ook hij tot predikant opgeleid; geen van beiden bereikte in dat opzicht zijne bestemming. De jonge REIMARUS genoot tot zijn twaalfde jaar bijna uitsluitend het onderricht zijns vaders, die grooten invloed op de vorming van zijn karakter schijnt gehad te hebben [3]). Na de school, waar zijn va-

[1]) *Zeitschr. für die hist. Theol.* 1850. S. 532.

[2]) K. FISCHER, *Leibnitz*, S. 534.

[3]) Zoo oordeelt ook STRAUSS in een opstel getiteld: *B. H. Brockes und H. S. Reimarus* te vinden in zijne *Kleine Schriften. Leipz.* 1862, waar wij op bl. 10 lezen: »En wanneer wij aannemen, dat ten minste kiemen van

der als leeraar werkzaam was, doorloopen te hebben, werd hij op zestienjarigen leeftijd naar het gymnasium verplaatst, waar hij het onderricht van den beroemden Joh. Alb. Fabricius genoot. Vier jaren later vertrok hij naar Jena om het universiteits-onderwijs bij te wonen. Nauwelijks twee jaren had hij in de theologie gestudeerd en niet minder groote vorderingen in de kennis der classieken en in de philosophie gemaakt, toen hij reeds tot adjunct der philosophische faculteit te Wittenberg werd benoemd, welke betrekking hij tot 1723 bleef bekleeden; evenwel met eene belangrijke tusschenpoos, want in 1720 en 1721 deed hij eene wetenschappelijke reis door Nederland en Engeland. Van 1723—1728 was hij als rector te Wismar werkzaam; toen echter dong hij uit liefde tot zijne vaderstad naar den door weinigen begeerden leerstoel in het Oostersch aan het gymnasium te Hamburg, welke post door hem met eer gedurende veertig jaren werd bekleed. Zeer voordeelige aanbiedingen, onder anderen eene naar Göttingen als opvolger van den philoloog J. M. Gessner [1]), wees hij van de hand. Hij stierf den 1sten Maart 1768.

Dit weinige is alles, wat wij van Reimarus' uitwendige levensbijzonderheden geboekt vinden. Rustig en kalm vervolgde hij zijne geleerde studiën, waarvan tijdgenooten en nakomelingschap de vruchten hebben geoogst. Van zijne talrijke geschriften noem ik slechts enkele.

de vrijere rationeele denkwijze, die hem eigen was, door zijn' vader geplant zijn geworden....."

[1]) Gest. 1761.

In 1750 en 1752 deed hij eene nieuwe uitgaaf van Dio Cassius het licht zien, een werk reeds door zijn' schoonvader en leermeester Fabricius begonnen, maar door diens dood in 1736 onvoltooid gelaten. Strauss oordeelt, dat die uitgaaf te recht lang voor een »model-uitgaaf van een classiek schrijver is gehouden" [1]). De logica verrijkte hij in 1756 met zijne *Vernunftlehre*, waarvan in 1790 de vijfde uitgaaf verscheen. Het meest bekend zijn zijne *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion*, die tot zevenmalen toe zijn herdrukt, het laatst in 1798. Dit werk, even als zijne *Betrachtungen über die Triebe der Thiere*, vond ook in Nederlandsch gewaad een gunstig onthaal. Minder bekend zijn de volgende studiën, proeven zijner grondige kennis van het joodsche volk en de hebreeuwsche taal: IV *Dissertationes de differentiis vocum Hebraicorum*, *De legibus Mosaicis ante Mosen* en *De assessoribus synedrii magni LXX linguarum peritis* [2]).

De lijst dezer werken, die op verre na niet volledig is, gunt ons een blik in Reimarus' studeervertrek, en doet ons zien, hoe hij daar niet *alleen* met philologischen, evenmin *alleen* met philosophischen en nog minder uitsluitend met theologischen arbeid zich heeft bezig gehouden; en wanneer tijdgenooten en vakgeleerden, die zijne werken hebben bestudeerd, zijne scherpzinnigheid bewonderen, dan kan men veilig het besluit trekken,

[1]) Strauss. *H. S. Reimarus. S.* 9.
[2]) *Leipz. Lit. Zeitung* 1825 n° 232.

dat »de zoogenaamde groote REIMARUS, wiens leven door zijnen biograaf, evenals dat van HENOCH een goddelijk leven wordt genoemd" [1]), is geweest een dier heroën op wetenschappelijk gebied, op wien zeer zeker het *In omnibus aliquid et de toto nihil* niet toepasselijk is [2]).

Het zou vooral met het oog op de betwiste authenticiteit der *Apologie*, van het grootste belang zijn, ons een levendig beeld van de persoonlijkheid en het karakter van REIMARUS te kunnen vormen: toch kan men bij gebrek aan geschiedkundige gegevens het niet verder brengen dan tot eene ruwe schets en grove omtrekken, en is het onmogelijk tot bijzonderheden af te dalen. Het eerste, dat onze aandacht trekt, is zijne groote *geleerdheid*, gepaard aan even groote *bescheidenheid*. REIMARUS behoorde tot de nederigen en stillen in den lande. Geene geestige gezegden van hem zijn tot ons gekomen.

[1]) FEODOR WEHL, *Hamburgs Literaturleben im 18ten Jahrh. Leipz.* 1856 S. 168.

[2]) LESSING zegt in zijne *Selbstbetrachtungen*, *Einfälle und kleine Aufsätze*: »De beroemde rechtsgeleerde BESOLD geb. 1577, gest. 1638, moet in een aanhangsel van zijne *Axiomata polit.* zeggen: »Vanissimum proverbium esse putes: In omnibus aliquid et de toto nihil. Nam qui non est in omnibus aliquid, in singulis est nihil." Om deze ééne gedachte wil ik het boek van BESOLD lezen, zoodra ik het machtig word. Waar dat staat, zal meer goeds staan." En dan gaat hij voort in een onafgewerkt opstel geestig aldus te philosopheeren: »Is het beter sleehts één ding te weten, of meerdere? Welk eene vraag! Het kan overtollig zijn meerdere te weten, maar het is daarom niet beter maar één ding te weten. Zeker, wanneer het uitgemaakt is, dat men meerdere dingen onmogelijk zoo grondig, zoo geheel weten kan als één ding, waaraan men al zijn tijd, al zijne krachten gewijd heeft. Wanneer het uitgemaakt is! Maar is dit dan zoo uitgemaakt als men aanneemt?" W. W. XI. S. 750.

Rustig en kalm, bijna zou ik zeggen, onopgemerkt bekleedde hij veertig jaren zijn ambt, en vervulde met ijver en nauwgezetheid de bescheiden taak, om aan de leerlingen van het gymnasium te Hamburg de eerste beginselen van het hebreeuwsch te onderwijzen. Gelijk de ware geleerde zich steeds bewust blijft van het »kennen ten deele", zoo ook REIMARUS. Gaarne wilde hij zijne denkbeelden wijzigen, wanneer hij, hetzij door opmerkingen van anderen, hetzij door voortgezette studie tot andere inzichten kwam; alsdan herzag hij zijne vroeger verkregen resultaten. Hij zelf schrijft aan zijn' vriend JOH. JAC. REISKE [1]), die zijne uitgaaf van DIO CASSIUS, behoudens enkele aanmerkingen, gunstig had beoordeeld: »Ik voor mij ben gewoon hen, die van mij verschillen, een goed hart toe te dragen en geloof, dat het beneden de waardigheid van geleerden is, wanneer men een wetenschappelijken strijd verandert in een' twist tusschen personen; ja gaarne luister ik naar hen, die mij beter onderrichten en bega de fout niet, stijfhoofdig bij eene eens opgevatte meening te blijven staan" [2]). Zoo getuigt de geleerde man naar waarheid van zichzelven. Zou het niet meer dan Latijnsche phraseologie zijn, zou geene oprechte bewondering voor REIMARUS' groote geleerdheid doorstralen in REISKE'S antwoord: »Zeer aangenaam was mij uwe bijzondere welwillendheid en oprechte vriendschap, die gij mij onlangs betoond hebt door uwen sier-

[1]) Gest. 1774.

[2]) *Reiskens von ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung. Leipz.* 1783. S. 667.

lijken en doorwrochten brief. Niet alleen oordeelt gij over mijne studiën in het algemeen gunstig en overlaadt mij met onverdienden lof; maar gij prijst ook mijne onervaren en weinig doordachte beoordeeling van uwen Dio Cassius; en wat meer is, gij verwaardigt u in een' vriendschappelijken strijd met mij, u in te laten" [1]). En later: »Ik weet niet, wat ik meer in u zal bewonderen, Reimarus, uwe groote vriendschap jegens mij, of uwe liefde voor de wetenschap, waarin weinigen met u kunnen vergeleken worden en niemand u overtreft, of de kennis der bewijsgronden, die gij aanvoert" [2]). Zoo schrijft Joh. Jac. Reiske, een man door zijne tijdgenooten zeer zeker ten onrechte een menschenhater genoemd, maar die toch allerminst van vleierij verdacht mag worden; wien het niet aan den moed ontbrak onzen geleerden landgenoot A. Schultens alles behalve gunstig te beoordeelen, die dus ook Reimarus niet zou gespaard hebben, zoo hij iets in hem te berispen had gevonden [3]). Zal ik meer getuigenissen van tijdgenooten inroepen om Reimarus' geleerdheid en bescheidenheid te bewijzen? [4]) Maar die bescheiden-

[1]) Reiske t. a. p. 683.

[2]) Reiske t. a. p. 709. De drie laatste aanhalingen zijn uit de Latijnsche briefwisseling der twee geleerden vertaald.

[3]) Van Reiske's karakter wordt in de *Biographie universelle. Paris.* 1824. XXXVII. 296, 297 gezegd: »Reiske's karakter was weinig geschikt, om zich te plooien naar de meeningen van anderen. Onafhankelijkheid maakte een der voornaamste trekken van zijn karakter uit. Zelfs wanneer zijne beoordeelingen een goeden grond hadden, waren zij bijna altijd in harde vormen gekleed en gesteld in een' bitteren toon, die den schijn had van hartstochtelijkheid, trotschheid, onrechtvaardigheid, zucht om te benadeelen, en in sommige gevallen, wat nog erger was, van terugstootende ondankbaarheid".

[4]) Onze landgenoot P. Boddaert Med. doct. zegt in de voorrede voor

heid, die stilheid is oorzaak, dat zijn beeld niet scherp geteekend voor ons staat. Er kan niet anders dan eene schets verrijzen, die veel te wenschen en veel te denken overlaat.

Toch was REIMARUS geen kamergeleerde en »zijne bescheidenheid ontaardde niet in blooheid" [1]). Integendeel, hij hield van degelijk, gezellig, vriendschappelijk gesprek. De beroemde tooneelspeler CONRAD ECKHOF, de Duitsche ROSCIUS bijgenaamd, was een opmerkzaam toehoorder bij zijne philosophische gesprekken, en REIMARUS' huis was even als dat van zijn' zoon het vereenigingspunt van geleerden en kooplieden.

Het ontbreekt in zijne werken niet aan menigen trek, die ons het bewijs levert van eene groote mate van *waarheidsliefde*, gepaard aan even groote *nauwgezetheid* bij zijne onderzoekingen. In het voorbericht voor de *Betrachtungen über die Triebe der Thiere* zegt REIMARUS: »Ik onderstel, dat men van mij begeeren zal *zekere* waarheden en geene fabelen en vertelsels.... De logica der oude wijsgeeren steunt niet op *ervaring* en *geloofwaardige berichten*" [2]). En een paar bladzijden later schrijft hij: »Daarom heb ik mij dezen regel ge-

zijne vertaling van REIMARUS' *Betrachtungen über die Triebe der Thiere*. 1776. II. Bl. XXII: »Dewijl nu de geleerde schrijver voornemens was de beschouwing der kunstdriften verder te vervolgen, zoo nam hij de gelegenheid waar, om zijn gevoelen nader te verklaren en op te helderen, en de zwarigheden, die de Berlijnsche briefschrijver geopperd had, uit den weg te ruimen, hetgeen hij met eene *bescheidenheid* en *bezadigdheid* deed, die anderen in zulke gevallen ten voorbeeld behoort te strekken."

[1]) STRAUSS. *H. S. Reimarus S.* 10.

[2]) Bl. 7 der Hollandsche vertaling.

steld, niemand te vertrouwen, zelfs niet de latere natuuronderzoekers, dan hem, die mij aantoont de wijze, waarop hij tot zijne opmerking gekomen is." [1]).

Ook als voorbeeldig echtgenoot en vader stond REIMARUS bij zijne medeburgers bekend. Zijne vrouw JOHANNA FREDERIKA, derde dochter van den beroemden FABRICIUS, schonk hem zeven kinderen, van welke slechts drie den volwassen leeftijd bereikten. Zijn zoon JOHAN ALBERT HEINRICH [2]), zeer ervaren geneesheer en later hoogleeraar te Hamburg, die FRANKLIN's uitvinding in Duitschland bekend maakte, hebben wij reeds meermalen genoemd. Met de dochter ELISE, die zeer zeker niet het kleinste deel van haars vaders geest had geërfd, hield LESSING meermalen briefwisseling [3]). Zoo leefde H. S. REIMARUS »hoog geschat als geleerde en als mensch, van nabij bemind en van verre geëerd" [4]).

Ziedaar eenige bijzonderheden omtrent H. S. REIMARUS. Oordeelt ILLGEN nu te recht uit toon en inhoud van de *Apologie*, dat de Fragmentist, die volgens de getuigenis van den zoon niemand anders was, dan de in 1768 gestorvene hoogleeraar van Hamburg, onmogelijk dezelfde zijn kan, als de schrijver van de *Abhandlungen von den vornehemsten Wahrheiten der natürlichen Religion?*

[1]) t. a. p. bl. 9

[2]) Geb. 1729, gest. 181

[3]) K. A. BÖTTIGER zegt van haar: »Zij bezit LESSING's geest en van hem spreekt en hoort zij het liefst". Aangehaald in het bovengenoemde werkje van F. WEHL. *Hamburgs Literaturleben S.* 169.

[4]) STRAUSS, *H. S. Reimarus* S. 11.

Om dat oordeel te staven haalt ILLGEN uit het voorbericht van het laatst genoemde werk eenige bladzijden aan [1]). In het algemeen maken wij opmerkzaam op het gevaarlijke van ILLGEN's handelwijze, om uit het verschil, dat tusschen twee boeken bestaat, waarvan het eene bestemd was verborgen te blijven, het andere om uitgegeven te worden, te besluiten tot verschillende schrijvers. Immers had de schrijver zoo vrij uit en duidelijk in het uitgegeven werk zijne meening gezegd, als in de *Apologie*, hij had ook dat in zijn' lessenaar laten rusten, ten zij hij meer moed had gehad en andere inzichten koesterde, dan de schrijver der *Apologie*, die uitdrukkelijk de redenen opgaf, waarom hij zoo handelt [2]), in één woord ten zij hij werkelijk een ander ware geweest. Het *verschil* kan hier niets bewijzen, want het onderwerp is eensdeels een ander, anderdeels is het doel, waarmede beide werken zijn geschreven, geheel verschillend. Spreekt REIMARUS over den natuurlijken godsdienst, geen wonder dat hij dan zwijgt over de kerkleer, dat is over die zaken, die in de *Apologie* den meesten aanstoot hebben gegeven. Hoe zal men uit iemands zwijgen zijne meening omtrent deze of die zaak opmaken? — Maar een krachtig bewijs voor de identiteit der schrijvers van beide boeken is juist de groote *overeenkomst*, zoo wel van periodenbouw en schrijftrant, als van inhoud. Over die eerste gelijkvormigheid

[1]) *Zeitschrift für die hist. Theol.* 1389. IV. S. 139—144.
[2]) Zie boven bl. 30—32, 34 en 35.

spreken wij verder niet; zij kan niet wel aangetoond worden en het oordeel daarover is min of meer subjectief. Ook zijn de geleerden het daarover niet eens. Zegt HARTMANN, dat in de gezamelijke gedrukte werken van H. S. REIMARUS dezelfde geest, wijze van behandeling enz. zijn op te merken als in de *Apologie* [1]), ILLGEN houdt vol, steunende op R. SCHLEGEL, dat de schrijftrant van REIMARUS in de Fragmenten niet te herkennen is [2]). Een woord echter over den gelijksoortigen *inhoud* der gedrukte hoofdwerken van REIMARUS en van het manuscript, dat ons bezig houdt, vinde hier zijne plaats. Het is zeer opmerkelijk, dat hij, die gehouden wordt voor den schrijver der *Wolfenbuttelsche fragmenten*, waarin het recht eener redelijke godsvereering wordt bepleit, en alleen in zooverre aan den christelijken godsdienst hulde wordt bewezen, als deze terug wil keeren tot »den redelijken, practischen godsdienst van JEZUS", — het is opmerkelijk, dat juist deze schrijver zijn' roem heeft te danken aan de *Wahrheiten der natürlichen Religion* en aan de *Vernunftlehre*, en daarbij aanwijst, dat men buiten eene bovennatuurlijke openbaring om tot godsdienst kan komen. Wie dan ook tusschen de regels door weet te lezen, bemerkt al spoedig REIMARUS' onverdeelde sympathie voor de rede alleen. Wel vergelijkt REIMARUS in het voorbericht voor de *Wahrheiten der natürlichen Religion* de rede bij het

[1]) *Leipz. Lit. Zeit.* 1825 S. 1850.
[2]) *Zeitschr. für die hist. Theologie* 1839. IV. S. 147.

oog en de openbaring bij een' verrekijker of bij een miscroscoop [1]); de openbaring geeft ons dus veel meer dan de rede is de eerste gevolgtrekking, die de vluchtige lezer uit die vergelijking maakt. Maar een tweede, die tusschen de regels door moet gelezen worden, is deze: zonder de rede is de openbaring niets waard, ja eigenlijk is toch de rede het essentiëele, gelijk niet de miscroscoop of verrekijker, maar wel het oog het orgaan is, waarmede men ziet. Wie zulk eene vergelijking maakt, heeft het kerkelijk openbaringsgeloof reeds lang verloren, dat van mysteriën spreekt, die geloofd moeten worden zonder behulp der rede. Op eene andere plaats zegt REIMARUS: »Hoe meer wonderen GOD na de schepping deed, des te meer zou hij de natuur weer vernietigen en te vergeefs geschapen hebben, en Hij zou, óf de mogelijke natuurlijke middelen voor zijn doel niet ingezien hebben, óf dikwijls van plan veranderen en zijn eigen invloed in de onderhouding der natuur tegenwerken" [2]). Met andere woorden: God heeft geene wonderen gedaan en dus ook geene bovennatuurlijke openbaring gegeven, want die zou op een wonder steunen. Ook KUNO FISCHER komt tot hetzelfde resultaat, dat hij in deze woorden uitspreekt: »REIMARUS ontkent in zijn geschrift over den natuurlijken godsdienst, dat behalve de schepping der wereld nog een ander wonder, eene andere openbaring Gods zou kunnen

[1]) Aangehaald door ILLGEN S. 142.
[2]) Fünfte Auflage. S. 554.

plaats vinden; hij toont aan, dat zij uit het oogpunt der noodzakelijkheid onmogelijk, en met betrekking tot de goddelijke doeleinden en de goddelijke volmaaktheid zelfs doelloos zijn moet. Hij ontkent de bovennatuurlijke openbaring volgens de consequenties van, en in overeenstemming met het deïsme en de Wolfiaansche theologie" [1]). In het uitgegeven boek staan dus de grondbeginselen te lezen, in de *Apologie* de gevolgtrekkingen, die er uit voortvloeien.

De hypothese, die ILLGEN omtrent de *Apologie* toegedaan, behoeft ons niet lang bezig te houden. Zij komt hierop neder. REIMARUS verzamelde langzamerhand een aantal deïstische, onuitgegeven geschriften in zijn' lessenaar, waarvan hij misschien enkele opstellen zelf kan hebben geschreven. Aan het slot van zijn betoog uit ILLGEN den wensch, dat de handschriften, te Hamburg en Göttingen bewaard, nauwkeurig mogen worden onderzocht. Die wensch is door STRAUSS vervuld geworden; hij heeft aangetoond dat de *Apologie* onmogelijk eene verzameling van fragmenten zijn kan, los aaneengeregen door een gemeenschappelijk opschrift, maar integendeel een welsluitend, logisch samenhangend geheel vormt. Hiermede is ILLGEN's hypothese geoordeeld.

Wij vatten ten slotte ons oordeel over de *Wolfenbuttelsche Fragmenten* samen in HETTNER's woorden ook aan het hoofd van deze verhandeling geplaatst:

[1]) *Leibnitz und seine Schule* S. 532.

»Dit boek, dat aan den éénen kant de samenvatting van al die ingrijpende ontkenningen was, die sinds BAYLE, SPINOSA en LOCKE het godsdienstig bewustzijn in beroering brachten, was aan den anderen kant tevens het begin van eene nieuwe, wereldbevrijdende ontwikkeling, die van LESSING tot aan de Tübinger school nog heden voortduurt" [1]).

[1]) HETTNER *Literaturgeschichte*. III. 1. S. 62.

HOOFDSTUK II.

LESSING, DE UITGEVER DER WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN.

§ 1. *Lessing's doel met de uitgaaf der Fragmenten.*

»De belangrijkheid van de uitgaaf der *Wolfenbuttelsche Fragmenten* ligt zeker niet in de eerste plaats daarin, dat zij anderen hebben voorgelicht, maar veeleer daarin, dat zij de aanleiding tot LESSING's theologischen arbeid zijn geweest" [1]). LESSING als uitgever der Fragmenten zal voortaan het hoofdonderwerp van onze beschouwing uitmaken. Roepen wij bij wijze van Inleiding in korte trekken zijn beeld voor onzen geest terug.

GOTTHOLD EPHRAÏM LESSING was bij de uitgaaf der

[1]) Boven bl. 39.

Wolfenbuttelsche Fragmenten in de volle kracht van den mannelijken leeftijd. Op dat tijdstip had zijn naam een' zeer goeden klank nagenoeg door geheel Duitschland; over vele en velerlei zaken had »de zonder eenigen twijfel eerste criticus van Europa" [1]) een nieuw licht ontstoken. Allereerst over het tooneel. Zijn *Miss Sara Sampson*, thans weinig gelezen en bijna vergeten, had bij de eerste opvoering te Frankfort in 1755 een' buitengewoon grooten opgang gemaakt; het was eene eerste poging om het zoogenaamde burgerlijke tooneelspel uit Engeland in Duitschland over te planten; vorsten en hooggeplaatsten werden op het tooneel vervangen door gewone burgers, toestanden uit lang vervlogen tijden door zulke, als nog dagelijks konden voorvallen.

Van meer blijvende waarde is het in 1767 te Hamburg voor het eerst opgevoerde stuk *Minna von Barnhelm*, dat volgens GOETHE's getuigenis [2]) »in die donkere tijden als een schitterende meteoor verscheen". »De eer", zegt STAHR, »vlecht voor de liefde een' krans in dit onvergelijkelijke werk, het schoonste, dat ooit een hart vol liefde en eer gedicht heeft" [3]).

Eindelijk in 1772 had LESSING ook *Emilia Galotti* voltooid, waarover hij reeds in 1758 aan NICOLAÏ geschreven had [4]). Dat »voortreffelijk stuk vol wijsheid

[1]) MACAULAY *Crit. and hist. essays.* Tauchn. ed. V. 86.

[2]) STAHR, *Lessing.* I. 216.

[3]) T. a. p. I. 218.

[4]) W.W. XII. S. 104. »Ik maak alle zeven dagen zeven regels, vergroot onophoudelijk mijn plan en haal onophoudelijk iets van het reeds uitgewerkte weder door".

en verstand, vol diepe blikken in de menschenwereld," gelijk GOETHE het karakteriseert [1]), heeft zich tot op heden gedurende drie menschengeslachten op het Duitsche tooneel staande gehouden.

Had LESSING zich door deze drama's, om van zijn' overigen tooneelarbeid te zwijgen, een welverdienden en algemeen bekenden naam verworven, in zijne *Hamburger Dramaturgie* 1767—1769, had hij de gronden blootgelegd, waarop naar zijne meening elke tooneelarbeid rusten moet. Met juisten blik had hij de pennevruchten zijner landgenooten beoordeeld, zonder schroom en achterhoudendheid ook de groote gebreken van het Fransche tooneel gegispt, met name CORNEILLE en vooral VOLTAIRE in diens opgeblazenheid duchtig gehavend; eindelijk het ware begrip van de tragedie, dat ook hij, evenals zijne Fransche voorgangers, voornamelijk uit ARISTOTELES putte, in het licht gesteld [2]). Met warmte had hij de studie van SOPHOCLES onder de ouden en van SHAKESPEARE onder de latere dichters aanbevolen. Sinds de uitgaaf van LESSING's *Dramaturgie* dagteekent in Duitschland de erkenning der onbetwiste opperheerschappij van Engelands grooten zoon op het gebied van karakterbeschrijving en menschenkennis [3]).

[1]) STAHR. *Lessing*. II. 147.

[2]) Verg. STAHR. *Lessing*. I. 281—361. HETTNER, *Literaturgesch*. III. 2. 486—557.

[3]) LESSING sprak een diepe waarheid uit, toen hij zich over SHAKESPEARE aldus uitliet: »SHAKESPEARE wil bestudeerd, niet geplunderd worden". Vergelijk het zeer belangrijke boekje: *Le christianisme moderne. Étude sur Lessing par Ernest Fontanès. Paris.* 1867, dat mij eerst onder het drukken

Dat een man als LESSING, wien het om »natuur en waarheid" te doen was, het niet allen naar den zin maakte, verwondert zeker niemand; de slachtoffers zijner geestige critiek behoorden gewoonlijk niet onder zijne vrienden. LESSING was in waarheid een »heel man", zouden wij thans zeggen; hij haatte met een doodelijken haat alle halfheid, alle tweeslachtigheid op welk gebied ook. Dat had prof. KLOTS van Halle ondervonden, die hem had willen te recht wijzen, maar kennelijk getoond had een slecht compilator te zijn, die niet altijd begreep, wat hij samenflanste [1]). Met bijtenden spot had LESSING in zijne *Antiquarische Brieven* en in zijne verhandeling *Hoe de ouden den dood hebben afgebeeld* hem voortaan tot zwijgen gebracht. Al die strijdschriften waren telkens rijk aan nieuwe, vruchtbare gedachten. De naar zijne meening verkeerde denkbeelden van anderen zijn niet zelden de naaste aanleiding geweest tot LESSING's meest belangrijken arbeid. Zoo ontstond in 1766 zijn *Laokoön*, naar aanleiding van de berisping door WINCKELMAN aan VIRGILIUS toegediend over diens beschrijving van den Trojaanschen priester. De eigenaardigheid en frischheid van stijl maakt dit werk, waarin over de grenzen tusschen schilderkunst en dichtkunst wordt gehandeld, ook thans nog tot een zeer leerzame en tevens zeer

dezer bladen in handen kwam. Op bl. 59 zegt FONTANÈS: »LESSING heeft SHAKESPEARE aan Duitschland geopenbaard, dat woord is niet te sterk".

[1]) WW. XII. S. 196 »Zijn boek is de ellendigste en onbeschaamdste compilatie uit LIPPERT en WINCKELMAN, die hij meermalen niet eens verstaan heeft; en al wat hij van het zijne daarbij gevoegd heeft, is jammerlijk". (LESSING aan NICOLAÏ, d° 9 Jun. 1768.)

aangename lectuur. LESSING leidt ons als 't ware in zijne werkplaats binnen; gelijk ACHILLES' schild bij HOMERUS niet terstond in zijne onnavolgbare schoonheid te voorschijn treedt, maar allengs onder ons oog ontstaat, zoo zien wij ook LESSING's denkbeelden over dichtkunst langzamerhand onder den arbeid nog meer rijpen en eindelijk geheel helder en duidelijk voor onzen geest gebracht. Het is te betreuren, dat slechts één deel van dit werk, door STAHR »den roem der aesthetische letterkunde van Duitschland" [1]) genoemd, in het licht is verschenen.

LESSING was een veelzijdig ontwikkeld man, die van grondig geleerde studiën veel werk maakte; de opsomming van zijn' dramatischen, aesthetischen en antiquarischen arbeid tot op den tijd, waarvan ons onderwerp spreekt, heeft het ons herinnerd. Zijne tijdgenooten hebben zich verwonderd, dat hij, die bekend stond als een groot vriend van vroolijke feesten, wiens hartstocht voor het faro-spel geen geheim was [2]), en die bijna elken avond in den schouwburg gezien werd en daarna onder zijne vrienden, nog zooveel tijd heeft kunnen vinden voor echt wetenschappelijk onderzoek. Maar men

[1]) STAHR. I. 206.

[2]) MENDELSSOHN liet voor eenige exemplaren van zijne *Philosophische Schriften* een opdracht aan LESSING drukken, waarin onder anderen de volgende regels voorkomen:

An einem seltsamen Menschen
Wenn Sie nicht hören, reden, fühlen,
Noch seh'n; was thun Sie denn? — Sie spielen!

bedenke, dat juist zijne ernstige ongesteldheid in 1764 het gevolg is geweest van zijne overmatige geestesinspanning. Het vijfjarige verblijf te Breslau als secretaris van den generaal TAUENTZIEN [1]) is voor hem, behalve een' tijd van onbezorgd leven, wat zijne geldelijke aangelegenheden aanbelangt, ook geweest een tijd, waarin hij HOMERUS, SOPHOCLES en ARISTOTELES, kerkvaders, SPINOZA en LEIBNITZ bestudeerde, een tijd, alzoo van het grootste gewicht voor zijne geheele latere ontwikkeling; en de rijke, veel gebruikte bibliotheek, die hij in 1765 bezat, was eene sprekende getuigenis van zijne liefde voor de wetenschap.

Met die liefde voor de wetenschap ging gepaard eene zucht om waarheid en recht te handhaven [2]), om den verdrukte en belasterde in zijne eer te herstellen. Reeds in 1753 had hij COCHLAEUS, LEMNIUS en CARDANUS, door hunne tijdgenooten miskend, van den op hen geworpen blaam gezuiverd. Van HORATIUS had hij de beschuldiging van smakeloozen wellust, onmannelijke lafheid en lichtzinnige ongodsdienstigheid afgewend [3]) en het *Vademecum* voor SAMUEL GOTTLOB LANGE had getoond, dat, wilde hij anderen in hunne eer herstellen, hij evenmin straffeloos lasterlijke aantijgingen op zichzelven liet rusten. Hem was eene zekere voorliefde voor den gehoonde en vervolgde eigen, een streven om tegen de vaak zoo liefdelooze en daarenboven onbillijk oordeelende openbare

[1]) 1760—1765.

[2]) Verg. Mr. OPZOOMER. *Lessing, de vriend der waarheid.* 1858.

[3]) STAHR. I. 115.

meening zijn krachtige stem te verheffen [1]). Bekend is het, dat hij in den zevenjarigen oorlog te Berlijn gewoon was de Saksen en te Leipzig de Pruisen te verdedigen [2]).

Het herinnerde zij voldoende om LESSING's persoonlijkheid zonder moeite ons voor den geest te roepen. In den loop onzer verhandeling zal zij, naar ik hoop, telkens duidelijker te voorschijn treden.

LESSING had sinds Mei 1770 zijn vroeger veelal ongedurig leven verwisseld met het verblijf te Wolfenbuttel, waar hij eene vaste betrekking, die van bibliothecaris bekleedde. Weinige maanden na zijne aankomst, reeds in October, was hij in staat zijn *Berengarius Turonensis*, een onbekend manuscript van den onder GREGORIUS VII wegens ketterij veroordeelden archidiaken, naar de drukkerij te zenden. LESSING toonde aan, dat LANFRANC en de zijnen BERENGARIUS' meeningen geheel valsch hadden voorgesteld. De groote overeenkomst tusschen de leer over het avondmaal van den verketterde en die van LUTHER verhoogde de waarde van het geschrift aanmerkelijk in de oogen der luthersche theologen dier dagen. LESSING verzekert, dat hij in een' liefelijken reuk van rechtzinnigheid was geraakt; maar de tijd zou leeren, of hij dien lof niet spoedig weer verliezen zou [3]). Zijne vrienden RAMLER en GLEIM, NICOLAÏ

[1]) »Op wie n allen losslaan, die heeft van mij niets te vreezen", schrijft hij aan E. KÖNIG d° 8 Jan. 1773. WW. XII. S. 386.

[2]) W. W. XIII. S. 155. Noot 2. (Brief van NICOLAÏ aan LESSING).

[3]) W. W. XII. S. 264. (Brief aan E. KÖNIG d° 25 Oct. 1770).

en zijn broeder KAREL waren evenwel zeer middelmatig met hem ingenomen en begrepen zijne houding volstrekt niet; hij, de verlichte criticus, onderschraagde de leer der orthodoxe partij! Maar LESSING wist, wat hij wilde, en bekommerde zich weinig om de goed- of afkeuring van wien ook. Hij bleef rustig voortwerken in zijne stille afzondering, al was zijne stemming niet altijd even opgeruimd, zijn levenshorizon niet altijd even helder. In 1773 gaf hij, gelijk wij gezegd hebben [1]), de twee eerste *Bijdragen tot de Geschiedenis en Literatuur* uit; een jaar later het eerste der zeven fragmenten uit REIMARUS' *Apologie*.

Met welk doel begon LESSING de uitgaaf van dit manuscript? LESSING zelf vindt de aanleiding in de in zijn tijdschrift voorafgaande verhandeling over ADAM NEUSER, een' hevig vervolgden en belasterden unitariër, die na tot het Mohammedanisme te zijn overgegaan, te Constantinopel gestorven was [2]). LESSING toont aan, dat de geschiedschrijvers zich ten opzichte van dien persoon aan grove overdrijvingen hadden schuldig gemaakt, overdrijvingen waaraan twee redeneeringen ten grondslag lagen, die, mogen zij ook waar zijn, in elk geval uitzonderingen toelaten: 1° dat slechts zeer verdorven menschen van het Christendom tot het Mohammedanisme kunnen overgaan en 2° dat, wanneer ook die godsdienstvorm hen niet bevredigt zij ongeloovigen en ten gevolge daarvan liederlijke menschen moeten worden. NEUSER nu was veeleer deïst,

[1]) Boven bl. 2 en 3. [2]) 1576.

dan wel ongeloovige en geenszins een zedeloos mensch; slechts door eene harde vervolging gedwongen, werd hij renegaat. Die vervolging van NEUSER, zegt LESSING met een enkel woord in 't begin van de uitgaaf van het fragment *Over het dulden der deïsten*, had hem herinnerd aan fragmenten van een werk, dat hij wist niet hoe, in de bibliotheek aan zijne zorg toevertrouwd, waren te recht gekomen [1]). In die fragmenten werd het dulden der deïsten op welsprekende en roerende wijze aanbevolen. Dit was de aanleiding; het doel, dat hij beoogt, behandelt hij zeer ter loops. Hij zou wel wenschen, dat uit de bronnen werd onderzocht of des schrijvers meening, »dat de joodsche *proselyti portae* de toenmalige deïsten waren," proefhoudend werd bevonden. [2]). Meer laat hij zich over het beoogde doel niet uit. Hij wil afwachten wat het Fragment zal uitwerken. De uitkomst schijnt niet beantwoord te hebben aan de verwachting; de belangstelling was niet bijzonder groot.

De vierde *Bijdrage tot de Geschiedenis en de Literatuur* bestond geheel uit fragmenten van REIMARUS' *Apologie*. Op sommige lezers, schrijft LESSING in het voorbericht, wier bijval hij niet het minst op prijs stelde, had het fragment *Over het dulden der deïsten* grooten indruk gemaakt. Men zou het voor bibliothecaris-pedanterie houden, wanneer hij het geschrift weer ter

[1]) Vergelijk boven bl. 75 en 76, waar wij hebben aangetoond, hoe LESSING waarschijnlijk in het bezit van die fragmenten is geraakt.

[2]) W. W. IX. S. 419.

zijde legde, omdat het nog niet onleesbaar en half tot stof was vergaan. Men bezwoer hem meer uit dat geschrift meê te deelen, om bij kleingeloovige lezers de verdenking niet te verwekken, alsof onwedersprekelijke dingen geheim worden gehouden. Aan dat verzoek voldoet Lessing, bevreesd als hij is voor pedant te worden gehouden, en wat die verdenking betreft, zeker van de goede zaak. Om den eersten panischen schrik te doen bedaren, die een' kleingeloovigen lezer zou kunnen overvallen, haast hij zich bij elk fragment eenige gedachten te voegen, die zich bij hem hadden opgedrongen. Hij doet dit geenszins om aan den verdediger van den christelijken godsdienst het werk uit de handen te nemen; mocht er spoedig een man opstaan, die het ideaal van een waren verdediger even nabij komt, als de Fragmentist het ideaal van een' waren bestrijder evenaart. Want het is niet waar, dat reeds alle tegenwerpingen tegen den christelijken godsdienst zijn gemaakt, en nog minder waar, dat zij allen reeds beantwoord zijn. Oppervlakkigheid en spotternij van den éénen kant heeft men niet zelden met verwaandheid en schouder ophalen van de andere zijde beantwoord. Inderdaad hij, die den godsdienst zóó bestrijdt, en hij, die hem zóó verdedigt als het gewicht en de waardigheid van het onderwerp zulks medebrengen, moet nog komen [1]). Lessing wil dus strijd doen ontbranden, maar een strijd met eer-

[1]) WW. IX. S. 8—15.

lijke wapenen gevoerd, met wetenschap, waarheidsliefde, ernst.

Langzamerhand wordt het doel, dat LESSING beoogde duidelijker. Op de vraag, waarom hij fragmenten uit dat geschrift had in 't licht gegeven, antwoordt hij in één zijner strijdschriften: »Omdat ik meende, dat ter bestrijding van den christelijken godsdienst, niets beter en grondiger geschreven is dan deze fragmenten; dat bij voorbeeld nooit de talrijke tegenstrijdigheden der evangelisten, die ik inderdaad voor tegenstrijdigheden houd, zoo uitvoerig en treffend in het licht zijn gesteld, als juist in het fragment *Over de opstanding*. Ik ben overtuigd dat het met de evangelie-harmoniën slecht is gesteld" [1]). Velen gaan voort de waarheid van het Christendom te gronden op steunsels, die sinds lang zijn vermolmd. Dat mag niet langer geschieden, de Fragmentist is uitnemend geschikt, om de theologen tot de orde te roepen. Duidelijker nog komt LESSING's doel uit in zijn' strijd met GOEZE, over wien later zal gehandeld worden. »Slechts daarom maakte ik de Fragmenten bekend, om eene betere verdediging van de waarheid van den christelijken godsdienst in het leven te roepen, dan tot nu toe bestaat. Heb ik niet zelf eene proeve geleverd? Deugt zij niet veel, zooals licht mogelijk is, zoo verbetere hij ze, die het kan" [2]). »God weet," schrijft LESSING aan GOEZE, »dat ik er niets te-

[1]) *Eine Duplik* WW. X. S. 50. 51.
[2]) *Axiomata* WW. X. S. 162.

gen heb, wanneer gij tegen mijn' Ongenoemde te velde trekt. Veeleer verheug ik mij daarover, want juist daarom bracht ik hem te voorschijn, opdat zeer velen hem zouden kunnen lezen en weerleggen. Ik hoop ook, dat hij nog eens in de rechte handen zal komen, en dan geloof ik werkelijk door hem bekend te maken aan den christelijken godsdienst grooter dienst bewezen te hebben, dan gij met al uw courantengeschrijf" [1]). Om zijne verhouding tot GOEZE duidelijk te maken, vergelijkt hij zichzelven bij den kruidkundige, den pastor van Hamburg bij een' schaapherder; de laatste beschouwt elk kruidje in verband met het nut, dat zijne kudde er van kan plukken, maar de eerste dwaalt door berg en dal, bosch en weide, om een plantje te vinden, waaraan LINNAEUS nog geen naam heeft gegeven, zonder te vragen of het vergiftig is of niet. Hij denkt: zijn vergiftige planten niet nuttig — en wie zegt dat zij het niet zijn — dan is het toch nuttig, dat ze bekend zijn. »Ik prijs u, dat gij uw plicht doet, maar scheld mij niet uit, dat ik den mijne doe, of wat hetzelfde is, meen te doen" [2]). Op eene andere plaats vergelijkt hij zich bij den man, die aan den raad van gezondheid het vergif aanwijst, dat in het duister rondwaart. Heeft hij zoo handelende de pest in het land gebracht [3])? LESSING gelooft vast aan de waarheid van den christelijken godsdienst. »Mag ik niet aannemen, dat

[1]) *Anti-Goeze*, I. W.W. X. S. 166.
[2]) *Die Bitte*, W. W. X. S. 125, 126.
[3]) *Anti-Goeze* I. W.W. X. S. 167.

nieuwe tegenwerpingen nieuwe onderzoekingen, scherper twijfel ook juister geformuleerde oplossingen zullen aanbrengen" [1])? Ja het verlangen om het handschrift zoo spoedig mogelijk, nog bij zijn leven weerlegd te zien, had hem tot de uitgaaf doen besluiten. »Dat verlangen is in mijn eigen belang, want ik zou veel te gaarne zelf nog iets van de wederlegging mede van hier nemen. Ik heb haar noodig. Want dat de Fragmenten mij meermalen verlegen en onrustig maakten, was natuurlijk. Zij bevatten zoo vele zaken, waarop ik geen antwoord kan vinden, en de heer hoofdpastoor zal zich zeker niet kunnen begrijpen, hoezeer zulk eene verlegenheid, wáár antwoord te vinden, een waarheidlievend gemoed verontrust" [2]). Nog éénmaal komt hij op die onrust terug. » Ik heb den Ongenoemde ook daarom aan 't licht gebracht, omdat ik met hem niet langer alleen onder één dak wilde wonen. Hij plaagde mij onophoudelijk met zijne tegenwerpingen en ik beken nog éénmaal, dat ik niet altijd zoo veel wist te antwoorden, als ik wel wenschte. Ons, dacht ik, moet een derde óf nader te zamen brengen, óf verder van elkander verwijderen, en deze derde kan niemand anders zijn dan het publiek" [3]).

Uit al deze aanhalingen blijkt duidelijk het doel van LESSING met de uitgaaf der Fragmenten. Hij was ontevreden met de wijze waarop de christelijke godsdienst door orthodoxen en liberalen tegen de aanvallen der

[1]) *Anti-Goeze*, III. W. W. X. S. 180.
[2]) *Anti-Goeze*, VII. W. W. X. S. 206.
[3]) *Anti-Goeze*, XI. W. W. X. S. 229.

deïsten werd verdedigd. En niet alleen met de verdediging, ook met de geheele opvatting van het Christendom, nu eens als eene verzameling van leerstellingen, steunende op geschiedkundige bijzonderheden uit het leven van JEZUS, dan weer als eene alledaagsche zedeleer, gefatsoeneerd naar de denkbeelden dier dagen, kon LESSING zich niet vereenigen. Dat hij eene bepaalde partij in het nauw wilde brengen, hetzij orthodoxen, hetzij verlichters, gelooven wij niet; het was LESSING om waarheid te doen, niet om eenige partij te dienen. Wel geeft hij meermalen, vooral in zijne particuliere brieven, zijn' afkeer van de halfheid der Verlichters te kennen en prijst hij in de orthodoxie hare consequentie, zoodat hij voor haar partij schijnt te trekken. Men leze b. v. zijne opmerking, gevoegd bij het vierde Fragment: »Men kan de schouders ophalen over het antwoord van den orthodoxe zooveel men wil, men moet hem toch laten staan, waar hij staat. Dat is het voordeel van den man, die getrouw blijft aan zijne beginsels en liever niet zulke uitgemaakte beginsels volgt dan er niet consequent naar te handelen. Deze consequentie, waardoor men vooruit zeggen kan, hoe een mensch in een gegeven geval zal spreken en handelen, is het die den man tot man maakt, hem karakter en vastheid geeft, die groote voordeelen van een' denkend mensch" [1]). Tegenover deze woorden staan echter plaatsen in zijne brieven aan MENDELSSOHN en anderen, waarin hij de orthodoxie

[1]) W. W. X S. 25.

»een afschuwelijk gebouw van onzin" [1]) noemt, bij »onrein, onbruikbaar water" vergelijkt en er mede wil handelen als met »een gebouw, dat dreigt in te storten" [2]). Wel beweert NICOLAÏ, dat LESSING's bedoeling geweest is, der orthodoxe partij met de uitgaaf een' dienst te bewijzen [3]), maar dit komt ons zeer onwaarschijnlijk voor. LESSING moge niet terstond bij den aanvang de geheele strekking van zijne onderneming in al hare bijzonderheden hebben doorzien, hij was te scherpzinnig om zich zoo geheel te vergissen, als werkelijk het geval zou geweest zijn, wanneer NICOLAÏ's bewering waar was.

LESSING's doel mag niet anders dan lofwaardig genoemd worden. Hij wilde wrijving van gedachten uitlokken, gedachtig dat juist daardoor de waarheid aan het licht komt. Zijne zinspreuk ligt opgesloten in zijn woord aan den jongen REIMARUS: »Ieder zegge wat hem waarheid dunkt, en de waarheid zelve zij Gode aanbevolen [4]). Niet om de wereld te beroeren, maar om haar wakker te schudden, gaf hij de scherpsnijdende critiek van den geleerden onderzoeker in het licht. Was daartoe beroering onvermijdelijk, wij mogen middel en doel niet verwarren. Hij brak niet af uit lust tot afbreken, hij bracht de gemoederen niet in beweging om het genoegen

[1]) D° 9 Jan. 1771. WW. XII. S. 282.

[2]) Brief aan zijn' broeder KAREL d° 2 Febr. 1774. WW. XII. S. 509. 410.

[3]) WW. XIII. S. 186. Aant. van NICOLAÏ op zijn' brief aan LESSING d° 19 Aug. 1769

[4]) D° 19 April 1778. WW. XII. S. 504.

te smaken twistenden te zien. Hij wilde, dat iets nieuws, iets beters voor het oude in de plaats kwam, hij wilde, dat die gisting een zuiveringsproces aanbracht, zuivering van het oppervlakkige, maar ook eene vernieuwing van hetgeen had uitgediend. In hoeverre zijne zienswijze overeenstemde met die van REIMARUS, en waarin zij verschilde, zullen wij in de volgende paragraaf trachten aan te toonen.

§ 2. LESSING'S *verhouding tot den Fragmentist.*.

In een van LESSING's onvoltooide opstellen, getiteld *Bibliolatrie*, dat dienen moest om prof. WALCH's critisch onderzoek over het gebruik der H. S. te beantwoorden, komen zeer merkwaardige woorden voor, die ons doen denken aan REIMARUS' beweegredenen, gelijk hij ons die in de voorrede voor zijne *Apologie* verhaalt [1]). De bedoelde woorden luiden: »Ik had het reeds lang als mijn plicht beschouwd met eigen oogen te onderzoeken *quid liquidum sit in causa Christianorum*" [2]). Evenals de Hamburger hoogleeraar had dus ook LESSING niet berust in het geloovig aannemen van de leerstellingen, die zijne ouders en leermeesters hem van zijne vroegste jeugd af hadden ingeprent; maar hij had zelf naarstig onderzocht, of deze dingen alzoo waren. »Het beste deel mijns levens," schrijft hij verder, »viel in een' tijd, toen geschriften over de waarheid van den christelijken godsdienst in zekeren zin mode-

[1]) Verg. boven bl. 26—30.

[2]) W.W. XI. 539.

schriften waren. Nu worden modeschriften, van welken inhoud ook, zoo vlijtig en algemeen gelezen, dat ieder mensch, die zich ook maar eenigszins met lectuur bezig houdt, zich schamen moet ze niet gelezen te hebben. Wat wonder alzoo, dat ik spoedig niet meer rusten kon, voordat ik ieder nieuw product in dat vak was machtig geworden. Wat onmogelijk achterwege kon blijven, gebeurde ook met mij; niet lang duurde het, of ik zocht ieder nieuw geschrift *tegen* den godsdienst even begeerig op en leende het een even onpartijdig oor, als ik vroeger slechts de geschriften *vóór* den godsdienst meende te moeten doen. Geen geschrift bevredigde mij geheel en al; na de lezing van ieder vatte ik het vaste voornemen op, in de zaak niet eer tot een besluit te komen *quam utrinque plenius fuerit peroratum.* Hoe bondiger mij de een het Christendom wilde bewijzen, des te meer begon ik te twijfelen; hoe driester de ander het met voeten wilde treden, des te meer voelde ik mij geneigd het ten minste in mijn hart aan te hangen. Dat lag aan de wijze, waarop ieder zijne zaak verdedigde" [1]).

Ieder bemerkt terstond de overeenkomst tusschen de redeneering uit het voorbericht der *Apologie* [2]) en LESSING'S woorden, maar tevens zonder moeite de punten van verschil. Naast beider twijfel en beider erkenning van het goed recht des vrijen onderzoeks, staat de bedachtzame en wegens ouderdom een weinig

[1]) W.W. XI. S. 540. [2]) Verg. boven. bl. 27.

langwijlige REIMARUS [1]) tegenover den koenen en bondigen LESSING. Vooral in het feit, dat de een aan zijn' lessenaar toevertrouwde, wat de ander aan de gansche wereld in de landtaal verkondigde, openbaart zich beider groot verschil van karakter. Ziedaar eenige algemeene beschouwingen omtrent beider verhouding tot elkander. Dalen wij thans meer in bijzonderheden af.

LESSING komt meermalen in zijne theologische strijdschriften op tegen de aantijging, hem door zijne vijanden naar het hoofd geslingerd, alsof hij geheel met den Fragmentist overeenstemde, alsof hij door de daad der uitgaaf zijn bijval aan al de stellingen van het geschrift zou hebben geschonken. Reeds terstond in den eersten *Anti-Goeze* plaatst hij zich op een ander standpunt dan dat, waarop zijn Ongenoemde zich bevindt. »Gij hebt," schrijft hij aan GOEZE, »twee maten, waarmede gij meet, ééne maat voor MASCHO [2]), en ééne voor mij. Want het geheele inspiratiestelsel, dat gij aanneemt, heer pastoor, naar welks grondbeginselen gij de ons beiden gemeenschappelijke stellingen bij mij veroordeelt, wat is dat inspiratiestelsel voor den Heer MASCHO? Wat het voor mij nog lang niet is. Het is voor hem juist dat, wat mijn Ongenoemde in het naturalisme heeft gestort. Het is voor hem dat, wat ieder niet beter georganiseerd hoofd, dan mijn Ongenoemde ten deel was gevallen, noodzakelijk in het naturalisme storten moet" [3]). REIMARUS is dus naturalist, wat LESSING volgens zijne

[1]) REIMARUS was, toen hij dat voorbericht schreef, meer dan 70 jaren oud.
[2]) Een van LESSING's bestrijders. [3]) W.W. X. S. 171.

eigene getuigenis niet is. In den zevenden *Anti-Goeze*, waar LESSING afrekening houdt met zijn' tegenstander, die hem beschuldigd had zich tot advocaat van den Ongenoemde te hebben opgeworpen, drukt hij nog sterker op het onderscheid tusschen hem en REIMARUS. Hij zegt daar met ronde woorden: »Zou de heer hoofdpastoor nu eens juist, o wonder! zich het *ware* begrip van advocaat hebben gevormd en onder dit woord den eerlijken man verstaan, die geene zaak aanneemt, tenzij hij van hare rechtvaardigheid overtuigd is? Neen, neen, dat kan hij niet meenen. Want ik heb nergens gezegd, dat ik de geheele zaak van mijn' Ongenoemde, zooals zij daar ligt, voor goed en waar houd. Dat heb ik nooit gezegd, veeleer het tegendeel. Ik heb gezegd en bewezen, dat, had de Ongenoemde ook in nog zoovele afzonderlijke punten gelijk, evenwel uit het geheel nog niet de slotsom volgt, die hij maakt." En eenige regels later: »Ik heb uitdrukkelijk gezegd, dat ik de meening van mijn' Ongenoemde niet toegedaan ben" [1]). Dit alles verhindert volstrekt niet dat LESSING den Ongenoemde groote achting toedraagt, hem een eerlijk man noemt en zijn werk vrijmoedig, ernstig, grondig, bondig, geleerd vindt. Om iemands persoonlijkheid te kunnen beoordeelen, meent LESSING, is het niet altijd noodig persoonlijken omgang met hem gehad te hebben; al wat de Fragmentist zegt van den invloed der redewaarheden op onze plichten, draagt het onbedrieglijke kenmerk, dat zijne geheele overtuiging uit een

[1]) W. W. X. S. 204.

even zoo helder hoofd als rein hart gesproten is; » en ik kan onmogelijk gelooven," gaat LESSING voort, » dat in ditzelfde hoofd met deze verheven inzichten, in ditzelfde hart met die edele gezindheden, dolle, moedwillige dwalingen, kleine, zelfzuchtige bedoelingen zouden kunnen heerschen en huizen" [1]).

LESSING deed het voorkomen, alsof hij in de korte aanteekeningen, waarvan hij elk fragment voorzag, de verschilpunten opgaf, die er tusschen hem en den Fragmentist bestonden; die aanteekeningen moesten althans een soort van critiek uitmaken over het werk, dat hij uitgaf. In de aanteekening op het eerste fragment *Over het dulden der deïsten* komt eene korte polemiek voor tegen het pleidooi van den Fragmentist, om aan de hedendaagsche deïsten de vrijheid te geven den christelijken godsdienst te bestrijden en met den God der christenen te spotten, en toch geduld te worden, dat volgens LESSING »zeker wat al te veel is" [2]). Zonder bijzonderen nadruk te leggen op LESSING's niet zeer nauwkeurig weergeven van REIMARUS' meening, die nergens spreekt van spotten met den God der christenen, maar vooral, wat dit Fragment betreft, LESSING's lofspraak verdient van een »waarlijk ernstige Duitscher" [3]) te zijn, onderschrijven wij de woorden van REIMARUS: »De waarheid moet door bewijsgronden uitgemaakt worden" [4]), en kunnen ons volstrekt niet vereenigen met LESSING's » te veel," om

[1]) *Anti-Goeze* IX, W. W. X. S. 217, 218. [2]) W. W. IX, S. 420.
[3]) W. W. IX, S. 416. [4]) *Fragmente. Berl.* S. 186.

ook de bestrijders van den christelijken godsdienst in de burgerlijke samenleving te dulden. Al vordert de billijkheid gedachtig te zijn aan de groote vorderingen, die de verdraagzaamheid na LESSING heeft gemaakt, des te meer hebben wij REIMARUS om dit zijn woord lief. — Bij het tweede Fragment geeft LESSING een weinig helder betoog over de vereischten eener openbaring. »Of er eene openbaring zijn kan en zijn moet, en welke van zoovele, die daarop aanspraak maken, werkelijk eene openbaring is, kan slechts de rede beslissen. Maar wanneer er eene zijn kan en zijn moet, en de ware eens gevonden is, dan moet het voor de rede eer nog een bewijs te meer voor de waarheid der openbaring zijn, dan eene tegenwerping, wanneer zij in die openbaring dingen vindt, die boven haar begrip zijn. Want wat is eene openbaring, die niets openbaart" [1])?, Ons schijnt die volzin toe verre van duidelijk te zijn. LESSING draagt aan de rede niet alleen de beslissing op over het noodzakelijke eener openbaring, maar ook over den inhoud dier openbaring, omdat de rede de ware van de valsche openbaring moet onderscheiden. Maar hoe kan dan die openbaring dingen bevatten, die boven het begrip der rede, den aangestelden rechter zijn; hoe zou de rede beslissen, of die dingen, die boven haar begrip zijn, tot de ware of tot eene der valsche openbaringen behoort? »Wat is eene openbaring, die niets openbaart" vraagt LESSING. Het antwoord moet luiden:

[1]) W. W. X. S. 13, 14.

eene tegenstrijdigheid. Maar om haar niet daartoe te verlagen, ontzegge men aan de rede de bevoegdheid om haren inhoud vast te stellen. Wordt de rede tot rechter aangesteld, dan vervalt het kerkelijk begrip van openbaring. — Bij het derde Fragment merkt LESSING aan: »De leer, dat de openbaring ook voor die menschen tot hunne zaligheid noodig is, welke volstrekt geene kennis er van konden verkrijgen, is noch de leer van CHRISTUS, noch ooit de algemeen aangenomen leer der kerk geweest" [1]). Dit is zeer zeker waar; toch mag men niet vergeten, dat in de vorige eeuw elk bijbelwoord op den klank af werd aangehaald; dat dus toen het aan CHRISTUS zelven toegeschreven woord: »Wie niet geloofd zal hebben, zal verdoemd worden" [2]), licht aanleiding kan gegeven hebben tot de meening van den Fragmentist. — De aanteekening op het vierde Fragment behelst een nieuwe uitlegging van den wonderbaren doortocht der Israëlieten door de Roode Zee. Het water, gedreven door een' sterken wind zou, met behulp der ebbe zoo men wil, uit de golf, die de Israëlieten moesten doortrekken in volle zee zijn geloopen. Het opgestuwde water zou zich, achter de Israëlieten om, een nieuwen uitweg landwaarts in hebben gebaand en de Egyptenaars hebben verdelgd, terwijl de Israëlieten den tijd hadden rustig voort te trekken [3]). De exegetische bezwaren, die deze verklaring drukken, gaan wij hier met stilzwijgen voorbij.

[1]) W. W. X. S. 20.
[2]) Mc. XVI: 16.
[3]) W. W. X. S. 22.

LESSING geeft, behalve deze rationalistische verklaring, den orthodoxen nog een ander wapen tegen den aanval van den Fragmentist op de geloofwaardigheid van het mozaïsch verhaal aan de hand. »Wat te antwoorden, als men beweert, dat niet alleen het droog worden der zee een wonder was, maar ook de snelheid, waarmede het volk overtrok? Men kan de schouders ophalen, maar hem, die zoo spreekt, moet men toch laten staan. Dat is het voordeel, dat de consequente orthodoxe heeft boven den halfslachtige" [1]). — REIMARUS had in het volgende Fragment beweerd, dat het O. T. niet geschreven was om een' godsdienst te openbaren, omdat het geloof aan de onsterfelijkheid er niet in gevonden werd. LESSING beantwoordde die tegenwerping met de opmerking, dat gelijk de inhoud van niet door God onmiddellijk geopenbaarde boeken zeer verheven zijn kan, zoo ook het gemis van eenige diep godsdienstige gedachte niet pleit tegen den goddelijken oorsprong [2]). Aan deze opmerking voegde hij de eerste helft van zijne *Opvoeding van het menschelijk geslacht* toe. Wat de opvoeding is voor den afzonderlijken mensch, zegt hij in dat geschrift, dat is de openbaring voor de geheele menschheid; gelijk opvoeding den mensch niets geeft, wat hij ook niet uit zichzelven kan hebben, maar het hem slechts spoediger en gemakkelijker geeft, zoo geeft ook de openbaring het men-

[1]) W. W. X. S. 25.
[2]) W. W. X. S. 28.

schelijk geslacht niets, waarop de menschelijke rede, aan zichzelve overgelaten, ook niet zou gekomen zijn, maar zij gaf en geeft de gewichtigste dingen slechts vroeger [1]). LESSING erkent dus evenmin als REIMARUS eene openbaring, althans niet in kerkelijken zin; ook volgens hem is het O. T. niet geschreven, om een' godsdienst te openbaren; terwijl hij de zaak verwerpt, behoudt hij het woord openbaring. Hij draagt haar de taak op de menschheid te ontwikkelen, op te voeden, gelijk de knaap door zijn leerboek wordt gevormd, ontwikkeld. De openbaring is niet iets, dat objectief eens voor altijd op bovennatuurlijke wijze gegeven werd, maar zij is de onthulling van waarheden, die de mensch ook zonder haar op den duur zou ontdekken en in zich opnemen, maar die hem door haar veel spoediger bekend worden. Echter niet altijd is de openbaring volgens LESSING bevorderlijk aan de opvoeding en ontwikkeling van een volk; sommige volken streefden het Israëlietische, dat met een openbaring was begunstigd, voorbij [2]). — Eindelijk komt LESSING aan het Fragment *Over de opstandingsgeschiedenis*. Hij stemt REIMARUS toe, dat de verhalen in de evangeliën omtrent die gebeurtenis tegenstrijdigheden bevatten, die hij niet weet op te lossen en waaraan ook anderen volgens hem te vergeefs hunne krachten hebben gewijd. Maar LESSING maakt onderscheid en te recht tusschen de tegenstrijdigheden der evangelisten, die hij

[1]) *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, § 1. § 4. W. W. X. S. 308.
[2]) T. a. p. § 20. W. W. X. S. 312.

erkent dat bestaan, en tusschen die der getuigen van de opstanding, die hij niet erkent, omdat nooit een getuigenverhoor heeft plaats gehad en althans het protocol van dat verhoor niet tot ons gekomen is. Ja hij meent, dat zij, die van geene tegenstrijdigheden tusschen de getuigen der opstanding weten willen, en daarom het verhaal als de beschrijving van een feit aanmerken, in hun recht zijn, omdat »het groote proces, dat van de geloofwaardigheid der getuigen afhing, het bestaan van het Christendom namelijk, gewonnen is" [1]). Aan de bewijskracht van dit laatste argument zullen niet weinigen twijfelen, die in onzen tijd het onderscheid hebben hooren bepleiten tusschen het geloof aan eenig feit en de waarheid van datzelfde feit, en dus aan LESSING de vraag zouden doen, of niet veeleer door het *geloofsvertrouwen*, dan wel door de *geloofwaardigheid* der getuigen dat proces is gewonnen?

Ziedaar LESSING's critiek over zes der uitgegeven Fragmenten; het zevende *Over het doel van Jezus en zijne jongeren* gaf hij zonder aanteekeningen in het licht. Het valt niet te ontkennen, dat die critiek onbevredigend is. Wij missen er de gewone helderheid en puntigheid van LESSING's stijl, de preciesheid van uitdrukking, den logischen betoogtrant. Men is geneigd te denken, LESSING gevoelt zich niet op zijn gemak, hij maakt eenige bedenkingen, die zoo zij juist zijn, gewoonlijk niet de hoofdzaak betreffen, en wanneer zij een hoofd-

[1]) W. W. X. S. 31.

punt raken, gewoonlijk niet juist zijn. Het gezegde geldt alleen de bijzondere aanteekeningen en mag volstrekt niet toegepast worden op de algemeene opmerking, die voorafgaat, waar LESSING wijst op de gerustheid, waarmede de christen de hypothesen van dezen man kan aanhooren, omdat »het Christendom, dat hij zoo waar vindt, waarin hij zich zoo zalig gevoelt voor hem nu toch eens bestaat. Wanneer de verlamde de weldadige schokken van den electrischen vonk ondervindt, wat bekommert hij er zich over, of NOLLET of FRANKLIN of geen van beiden gelijk heeft" [1])? En dan volgen de tien axiomata, die hij later zoo meesterlijk toegelicht, en tegenover GOEZE verdedigd heeft.

Van waar dat verschijnsel, die onvolledige critiek van »den grootsten criticus zijner eeuw"? Wij weten hierop slechts één antwoord: LESSING heeft niet ronduit zijne meening over het geschrift en de punten, die het aanroerde, gezegd. Hij wilde den indruk, dien het werk op zijne tijdgenooten maakte, waarnemen, voordat hij zich mengde in den strijd tusschen REIMARUS, Verlichters en Orthodoxen. Hij was beducht, dat de scherpe critiek van den Fragmentist te groote beroering en verbittering zou veroorzaken, en daarom voegde hij er eenige verzachtende uitdrukkingen aan toe, waarin hij REIMARUS meer schijnbaar dan wezenlijk bestrijdt. In de correspondentie met zijn broeder' KAREL komt een brief voor, waarin hij zegt, dat niet alles wat hij

[1]) W. W. X. S. 10.

γυμναστικῶς schrijft, hij ook δογματικῶς zou schrijven [1]). Zoo zal hij ook hier gedaan hebben. Hij geeft den kleingeloovigen lezer eenige wapenen in de hand, om den Fragmentist te bestrijden, zonder er voor in te staan, dat elk wapen even deugdelijk en bruikbaar zal blijken te zijn. Gelijk later duidelijk aan het licht is gekomen, verschilde LESSING in zeer wezenlijke opzichten van den Fragmentist, veel meer dan men uit de toevoegsels tot de Fragmenten zou opmaken. Daar toch schrijft hij zijne tien axiomata neer, zonder er veel nadruk op te leggen, en toch bevatten deze de eigenlijke grondslagen van LESSING's theologie en tevens het kenmerkende, dat zijne zienswijze onderscheidt van die van REIMARUS. De Hamburger hoogleeraar had eene critiek geleverd op den bijbel en den daarop gestichten christelijken godsdienst; hij had overal gebreken, groote gebreken ontdekt, hier bedrog, daar lage, onedele begrippen, elders voorstellingen tegen alle gezond verstand indruisende. En geen wonder. Met de denkbeelden, die hij omtrent den bijbel, als woordelijk door God ingegeven, uit de protestantsche dogmatiek had overgehouden, kon het wel niet anders, of zijne Wolfiaansche denkbeelden moesten eerlang in strijd komen. En dan een van beide: óf de bijbel was door God ingegeven, maar dan was al wat WOLF en anderen hem hadden geleerd omtrent de rede valsch; óf de bijbel was het werk van bedriegers, en het recht der rede, 's menschen hoogste goed, bleef

[1]) Do. 16 Maart 1778. W. W. XII. S. 502.

onverkort. Van een geheel ander beginsel ging LESSING uit. Hij geeft toe, dat er onvolkomenheden in de bijbelboeken voorkomen; ook voor hem bestaan er wezenlijke verschillen, tegenstrijdigheden, met name in de opstandingsverhalen, die door geene kunstig uitgedachte harmonie uit den weg kunnen geruimd worden, althans tot nu toe niet opgeheven zijn. Maar zijne studie van de oudste christelijke kerkgeschiedenis, zijne kennis van het ontstaan en de verzameling der bijbelboeken had hem geleerd, dat die onnauwkeurigheden geene bewijzen van bedrog waren, maar het noodzakelijk gevolg van den afstand van tijd tusschen het plaats grijpen en het te boek stellen der feiten. LESSING was tot de ontdekking gekomen, die voor REIMARUS geheim was gebleven, dat die verhalen niet de getuigenissen van tijdgenooten bevatten, maar eene overlevering, zooals die zich na verloop van dertig of veertig jaren had gevormd. Hij heeft uitnemend aangetoond, dat bijbel en godsdienst, Nieuw-Testament en Christendom, geene woorden van gelijke beteekenis zijn, en dat, wat ook het voortgezet onderzoek omtrent de waarde en de echtheid der bijbelboeken mocht leeren, de christen niets heeft te vreezen, die in 't bezit is van den godsdienst van JEZUS, dat is »die godsdienst, dien JEZUS als mensch had" [1]). Voor hem bestaat het Christendom toch, dat hij zoo waar vindt, waarin hij zich zoo zalig gevoelt. Te recht schreef LESSING dus: »Ik loochende de

[1]) *Die Religion Christi.* § 3. W. W. XI. S. 603.

gevoigtrekkingen, die mijn Ongenoemde uit zijne ware stellingen trok" [1]).

§ 3. Lessing's *strijd naar aanleiding van de uitgaaf der Fragmenten.*

Wie een overzicht verlangt van den stortvloed van geschriften, die in de jaren 1778—1780 Duitschland overstroomden naar aanleiding van de *Wolfenbuttelsche Fragmenten* en hunnen uitgever, hij raadplege de *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, waar hij in Band XXXIX en XL een zeer breede lijst van tegenschriften zal vinden. Ons, die het om Lessing's polemiek te doen is, blijven de meeste dier kampioenen zelfs bij name onbekend; slechts enkelen, die door Lessing werden beantwoord, dienen hier vermeld te worden. Letten wij in deze paragraaf op sommige bestrijders, op Lessing's antwoorden en den aard zijner polemiek, eindelijk op de uitkomsten van den strijd.

De eerste, die het strijdperk betrad, was de director Schumann te Hannover, die reeds in Sept. 1777 een tegenschrift liet drukken *Ueber die Evidenz der Beweise für die Wahrheit der christlichen Religion.* Met kalmte en bescheidenheid droeg hij zijne meening voor; de profetiën des O. T. in Christus vervuld, zijn voor hem het grootste en voornaamste bewijs voor de waarheid van den christelijken godsdienst; dat bewijs zou ook Paulus bedoeld hebben, toen hij 1 Cor. II : 4 sprak

[1]) *Eine Duplik* W. W. X. S. 51.

van den indruk zijner prediking [1]). LESSING maakt in zijn antwoord *Ueber den Beweis des Geistes und der Kraft* opmerkzaam op het onderscheid, dat er volgens hem bestaat tusschen de bewijskracht, die wonderen bezitten voor den persoon, die ze zelf waarneemt, en tusschen die, welke er gelegen is in de verhalen van wonderen. Verhalen van wonderen zijn slechts geschiedkundige getuigenissen en kunnen nooit dienen tot bevestiging van redewaarheden, dat zijn die waarheden, welke de mensch uit het goed gebruik zijner rede put. Wonderen en profetiën mogen nog zooveel bewijskracht hebben bezeten voor hen, die ze beleefden; voor ons, die in een' tijd geboren werden, waarin geene wonderen geschieden, hebben de overgeleverde verhalen nooit die kracht om feiten geloofwaardig te maken, welke onze rede niet kan aannemen [2]). LESSING voegde aan dit betoog *Das Testament Johannis* toe, een meesterlijke samenspraak tusschen zijn' bestrijder en hem zelven over hetgeen HIERONYMUS ons verhaalt aangaande den apostel JOHANNES, wiens prediking te Epheze op hoogen ouderdom alleen bestond uit de woorden: »Kinderkens, hebt elkander lief," omdat indien dat voorschrift van den Heer maar volbracht wordt, het voldoende is. LESSING betoogt in dit stukje, dat niet het aannemen van de eene of andere geloofsleer, maar het in practijk brenbrengen van de liefde tot den naaste, de hoofdzaak is

[1]) *Allg. deutsche Bibliothek* XXXIX, 1. S. 53—55.

[2]) Vergelijk HOEKSTRA. *Des Christens godsvrucht.* 1866. bl. 199.

in het Christendom. Jammer dat LESSING in zijn eerste stukje de fout begaat, waartegen hij waarschuwt, de μετάβασις εἰς ἄλλο γένος door *zijne* rede te willen onderwerpen aan de rede van hem, die wonderen doet, of in wien voorspellingen worden vervuld [1]). Immers gesteld, iemand zag dat een ander een wonder verrichtte, ook dan nog zou niet noodzakelijk aan dien wonderdoener alzijdigheid van verstand behooren te worden toegeschreven, en er zou dus geen reden bestaan voor den toeschouwer, om in alles zijn verstand te onderwerpen aan dat van den wonderdoener. Heeft niet de Deuteronomist reeds gewezen op de wonderen der valsche profeten [2])? — Maar niet minder is het te betreuren, dat reeds in het tweede stukje de kalme toon wordt verdrongen door scherpe ironie. Als voorbeeld hiervan diene het slotwoord tot zijn' bestrijder: »O, gij alleen zijt een waar christen! — En belezen in de Schrift als de duivel" [3]). Later komen wij op het min of meer gepaste van den toon van LESSING's polemiek terug. SCHUMANN zond nog een kort antwoord in het licht, waarin hij zijne meening omtrent de waarde van geschiedkundige bewijzen nog nader uiteenzet; dezelfde kalme toon als zijn eerste stuk kenmerkt ook dit geschrift. Een onafgewerkt antwoord vond men in LESSING's theologische nalatenschap.

De super-intendent RESS te Wolfenbuttel gaf anoniem

[1]) W. W. X. S. 34.
[2]) Deut. XIII: 1—5 verg. ook Mt. XXIV: 24.
[3]) W. W. X. S. 46.

eene verdediging van de opstandingsverhalen in het licht. Tegen dezen »zwakken apologeet" [1]), schreef LESSING zijne *Duplik*. Wij hebben in den loop onzer verhandeling reeds meermalen onze aandacht moeten vestigen op sommige zinsneden uit dit geschrift, toen wij spraken over het doel, waarmede LESSING de Fragmenten uitgaf. Ook de verhouding, waarin hij stond tot den Fragmentist, bespreekt hij, voordat hij tot de eigenlijke beantwoording van RESS overgaat. De tien tegenstrijdigheden der evangelieverhalen omtrent de opstanding, door REIMARUS besproken, waren door LESSING's buurman, gelijk RESS in de *Duplik* wordt genoemd, door allerlei kunstig uitgedachte combinaties en willekeurige onderstellingen uit den weg geruimd. LESSING stelt die tegenstrijdigheden nog eens in het helderste daglicht, doet nog eens met al de scherpte, die hem ten dienste stond, uitkomen, hoe onmogelijk het is de vier evangelisten ook tot in de kleinste bijzonderheden met elkaar te doen overeenstemmen, en hoe ellendig en gebrekkig de bewijsvoering van den anoniemen schrijver is. En dit alles doet LESSING niet om de evangeliën aan bespotting of ook maar aan geringschatting bloot te stellen, maar opdat men zou ophouden »aan den draad van een spinneweb niets minder dan de geheele eeuwigheid op te hangen," opdat men niet langer »naar de zekerheid der historische bewijzen de waarheid en de waarde van den christelijken godsdienst zou afme-

[1]) *Allg. d. Bibl.* XXXIX. 1. S. 59.

ten" [1]). De *Duplik* is een voortreffelijk geschrift, vol van schoone en gelukkig thans meer algemeen erkende waarheden, rijk in vruchtbare beschouwingen ook nog voor onzen tijd. Maar het moet den recensent in de *Allg. d. Bibliothek* toegestemd worden: LESSING had den buurman, die volgens hem zelven naar de mate van zijne inzichten en krachten handelde [2]), met meer verschooning moeten behandelen [3]). Hij had zich voorgenomen niet te oordeelen over »het edele of onedele, over het moreele of immoreele" van zekere houwen en stooten van zijn' aanklager en deed het toch [4]). Dat juist is de schaduwzijde van de polemiek in het algemeen, ook eenigermate van LESSING's polemiek, dat zij zoo licht den tegenstander van onzuivere, onedele bedoelingen verdenkt. LESSING is niet altijd die klip ontzeild. Wij begrijpen volkomen, hoe moeielijk dit was; vooral tegenover iemand, die laag genoeg was geweest den Ongenoemde, de verachtelijkste bedoelingen toe te schrijven en daarenboven de grootst mogelijke knoeierijen op exegetisch gebied had bedreven. Toch zou LESSING grooter zijn geweest, wanneer hij den persoon en diens bedoelingen geheel buiten het spel had gelaten, en alleen de zaak in quaestie had besproken. Zijne polemiek, hoe vermakelijk ook voor ons om te lezen, was doodelijk voor den tegenstander, die zich door dom-

[1]) *Duplik* W. W. X. S. 58.
[2]) *Duplik* W. W. X. S. 47.
[3]) *Allg. d. Bibl.* XXXIX. I. S. 62.
[4]) *Duplik* W. W. X. S. 121.

heid had gekenmerkt, en daarom verdiende veeleer onderwezen, dan wel vernietigd te worden.

Wij gaan met stilzwijgen zekeren BEHN voorbij om ons met JOHAN MELCHIOR GOEZE, den hoofdpersoon in den Lessingschen strijd bezig te houden. Het was niet voor de eerste maal, dat de hoofdpastor van Hamburg van zich liet hooren. Reeds bij verschillende gelegenheden had hij getoond een vurig ijveraar te zijn, en niets toe te geven, waar de rechtzinnige luthersche leer gevaar liep door moderne ideën verbasterd te zullen worden. Van vooruitgang in den geest van een' SEMLER wilde hij niets weten; was het wonder dat ook de *Wolfenbuttelsche fragmenten* in hem een' bestrijder vonden? Reeds eenige jaren vroeger had hij zijn ambtgenoot SCHLOSSER, die zich verstout had comedies te schrijven en somtijds de opvoering er van bijwoonde, openlijk in geschrifte berispt, en zich bij die gelegenheid zeer ongunstig over het Duitsche tooneel uitgelaten; alleen LESSING'S stukken hadden genade gevonden in zijne oogen. De strijd van GOEZE met een' anderen ambtgenoot, ALBERTI namelijk, over de weglating van Psalm LXXIX : 6 uit een formuliergebed is meer bekend; men weet dat LESSING partij trok voor den orthodoxen GOEZE tegen den liberalen ALBERTI en aanbood eene preek over twee teksten, Psalm LXXIX : 6 en Mt. XXII : 39 te vervaardigen [1]). Alleen de inleiding, TRIM'S ontmoeting met den Franschen gewonde verhalende, is

[1]) *Predigt über zwei Texte* WW. VIII S. 310—313.

bewaard gebleven. Van de nederlaag door LESSING hem in den Fragmentenstrijd toegebracht, herstelde zich GOEZE; immers daarna aanvaardde hij nog eens den strijd, en wel met zijne gezamenlijke ambtgenooten te Hamburg over de wettigheid van het huwelijk met eene schoonzuster. GOEZE meende in Lev. XVIII: 16 een verbod te zien, dat óok thans nog moet gehandhaafd worden. Zijne ambtgenooten waren van eene tegenovergestelde meening, en vonden geene vrijheid het huwelijk met eene schoonzuster tegen te gaan. Heerschzucht en strijdzucht waren twee voorname eigenschappen van LESSING's kampioen bij uitnemendheid. Overigens had hij een tamelijk uitgebreide kennis vooral van bijbeluitgaven, waarvan hij een rijke verzameling bezat. Toen LESSING te Hamburg woonde, ontmoette hij GOEZE meermalen, ja zocht hem zelfs op in zijn huis [1]). Wat die beide personen, in vele opzichten zoo verschillend, tot elkander bracht, was zeker niet voornamelijk GOEZE's goede Rijnwijn, waarop STAHR de aandacht vestigt [2]), maar behalve de kennis ook de consequentie, die LESSING in hem opmerkte; GOEZE was een man uit één stuk [3]).

Den eersten aanval op LESSING liet GOEZE plaatsen in de *Freiwillige Beiträge* van Dec. 1777. Hij commentariëerde daarin de aanteekeningen, die LESSING aan de Fragmenten had toegevoegd. Kort daarna gaf hij deze

[1]) *Kollektaneen zur Literatur.* W. W. XI. S. 302—304.

[2]) *Lessing.* 1866. II. 236.

[3]) Zoo oordeelt ook E. FONTANÈS over GOEZE in *Le christianisme moderne.* 1867. p. 3.

opstellen, vermeerderd met eenige recensies van de geschriften van BEHN en SCHUMANN, afzonderlijk in het licht onder den titel: *Etwas Vorläufiges gegen Lessings mittelbare und unmittelbare feindselige Angriffe auf unsere allerheiligste Religion.* LESSING beantwoordde dien aanval met de beroemde *Parabel* van het brandende paleis, waarin hij zoo kernachtig en zoo waar den vinnigen strijd teekent over de geschiedkundige waarde van bijbelboeken en wonderen — de oude bestekken van het paleis — zonder dat men zich eigenlijk bekommert om het Christendom, dat men aan zichzelf zou overlaten, zoo er wezenlijk gevaar voor zijn behoud bestond, en waarover men zich verwondert, omdat men het niet kent in zijne heilrijke werking. Bij die *Parabel* voegde LESSING een verzoek aan GOEZE, om namelijk te verklaren, dat hij een van LESSING's gezegden geheel onjuist had weergegeven. Ondertusschen ontving LESSING een volgend nommer der *Freiwillige Beiträge*, waarin hij scherp werd berispt wegens de uitgaaf der Fragmenten. Onmiddelijk voegt LESSING nog een derde stuk aan de twee genoemde toe *Das Absagungsschreiben*, waarin hij zijn' tegenstander voorbereidt op een antwoord op elk der aanvallen, die hij goed zal vinden tegen den Ongenoemde te richten, en reeds vooraf verschooning vraagt, wanneer ook zijn toon van schrijven verandert, daartoe gedwongen door de bitterheid van GOEZE's polemiek [1]).

[1]) W. W. X. S. 121—132.

De *Axiomata* volgden »zonder twijfel het belangrijkste van Lessing's theologische strijdschriften" [1]). De tien los daarheen geworpen zinnen, vroeger gevoegd bij de Fragmenten, later door Goeze gecommentariëerd, worden nog eens nader toegelicht, en hare kracht en waarheid blootgelegd. Duidelijk en kernachtig zet Lessing de verhouding tusschen bijbel en godsdienst uiteen. De bijbel is voor hem niet hetzelfde als de godsdienst, en eer de evangelisten en apostelen geschreven hadden, bestond reeds het Christendom [2]). In den loop van het jaar 1778 gaf Goeze nog drie aanvallen op Lessing uit, getiteld: *Lessings Schwächen*, waarin hij behalve menige aanprijzing van boeken geschreven tegen de Fragmenten, vele aanmerkingen maakt op Lessing's stijl, op zijne wijze van strijd voeren, ook op het schoonschijnende, maar vaak onware zijner beelden en redeneeringen. Onderwijl ging Lessing voort zijne *Anti-Goezen* te schrijven, waarvan het aantal eindelijk elf bedroeg. Deze *Nothgedrungene Beyträge*, zooals hij ze betitelde, in tegenoverstelling van Goeze's tijdschrift de *Freiwillige Beyträge*, zijn vol tintelend vernuft en bijtend sarcasme. Hij bepleit daarin het voordeel, dat de godsdienst trekt uit de aanvallen, die hij van de tegenstanders heeft te verduren, een voordeel, dat ruimschoots opweegt tegen het nadeel, dat sommigen er door lijden. Hij wijst op de onrechtmatigheid van Goeze's

[1]) Stahr, *Lessing*. II. 247.
[2]) W. W. X. S. 133—165.

klacht, dat hij niet de taal der geleerden heeft gebruikt, en handhaaft het recht van de critiek. Eindelijk antwoordt LESSING nog op GOEZE's vraag: »Wat de bibliothecaris van Wolfenbuttel onder Christendom verstaat"? in een afzonderlijk geschrift [1]). Daarin betoogt hij, dat de christelijke godsdienst, die ook zou kunnen bestaan, wanneer de bijbel geheel verloren ging, reeds lang verloren gegaan was, of zelfs nooit bestaan had, bestaat uit al die leerstellingen, welke vervat zijn in de belijdenisschriften der vier eerste eeuwen. En opdat de hoofdpastoor wete, hoe goed gevuld nog zijn wapenmagazijn is, voegt hij een twintigtal stellingen aan die verklaring toe, geput uit de kerkvaders dier eeuwen. De strijd tusschen LESSING en GOEZE spoedt ten einde; GOEZE vond LESSING's eisch ongerijmd, om hem op te dragen te bewijzen, dat de christelijke godsdienst, zooals LESSING die opvatte, noodzakelijk moest verloren gaan, wanneer de bijbel verloren ging. Alle leeraars toch der christelijke kerk zonder onderscheid van partijen stemmen samen in de bewering, dat de bijbel de eenige leergrond van den christelijken godsdienst is. Nog éénmaal betoogt LESSING, dat althans bij de catholieken het gezag des bijbels steunt op het gezag der kerk, zoodat het bij hen, die toch ook tot de christelijke kerk behooren, niet daarop aankomt wat de bijbel,

[1]) *Nöthige Antwort auf eine sehr unnöthige Frage.* W. W. X. S. 239—244.

maar wat de kerk zegt [1]). GOEZE zweeg en ook LESSING bemoeide zich verder niet met hem.

Door het misbaar, dat vooral na de uitgaaf van het laatste fragment *Over het doel van Jezus* volgde, werd LESSING bemoeilijkt in den aangevangen strijd. Op het voorbeeld van het consistorie van Dresden verbood de regeering van Brunswijk aan LESSING het voortzetten van de uitgaaf der Fragmenten en hief de verleende censuurvrijheid op, omdat LESSING tegen den godsdienst en de goede zeden zou hebben geschreven. Ja zelfs verbood men hem iets meer over godsdienstzaken te schrijven. LESSING verdedigde zich tegen die aanklacht, maar staakte de uitgaaf; toch ging hij voort met theologische geschriften te schrijven. Zij waren nu niet meer persoonlijk. In hetzelfde gewichtige jaar 1778 schreef hij nog zijne *Neue Hypothese über die Evangelisten als blos menschliche Geschichtschreiber betrachtet* [2]), waarin hij betoogt dat onze vier evangeliën bewerkingen zijn van het evangelie der Nazareners, hetwelk, in het Hebreeuwsch geschreven, de kloof heeft aangevuld tusschen JEZUS' dood en het minstens dertig jaren later geschreven evangelie van MATTHEÜS. Ook de evangeliën van MARCUS en LUCAS zijn verschillende bewerkingen van datzelfde evangelie der Nazareners, terwijl JOHANNES het wel heeft gekend, maar minder dan zijne voorgangers heeft

[1]) *Der nöthigen Antwort erste Folge.* W. W. X. S. 245—251.
[2]) W. W. XI. S. 495—514.

gebruikt. Na de uitgaaf van den *Nathan* in 1779, welk geschrift, gelijk men weet, in zeer nauw verband staat met LESSING's strijd, verscheen in 1780 het tweede gedeelte van de *Erziehung des Menschengeschlechts*, waarvan het eerste gedeelte reeds in de *Zusätze* tot de Fragmenten zijne plaats had gevonden. Toen had hij gesproken van een' vriendenkring, waarin het geschrift veel gelezen werd, en ook thans spreekt hij over den schrijver als over een derde; vandaar dat de inhoud van het merkwaardig opstel door sommigen, ofschoon ten onrechte, niet aan LESSING, maar aan ALBRECHT THÄR is toegeschreven geworden, terwijl de vorm alleen van LESSING zijn zou [1]). Het doel van dit geschrift schijnt te zijn aan te toonen, dat eene openbaring niet iets volmaakts is voor alle tijden geldende, maar dat zij gelijk is aan de opvoeding. Opvoeding ontwikkelt wat voorhanden is in het kind, evenzoo maakt de openbaring bekend, wat ook langs anderen weg ter kennis van de menschheid zou komen, maar zij bespoedigt die bekendheid. Zij is gelijk aan de uitkomsten der rekenkundige voorstellen, die de meester aan zijn' scholier mededeelt, opdat de knaap eenigszins de bewerking daarnaar inrichte. Maar de vervorming van geopenbaarde- in redewaarheden is volstrekt noodzakelijk, zal het menschdom er door geholpen worden. Ook de boeken, waarin die openbaring vervat

[1]) Verg. SCHWARZ, *Lessing als theoloog*, bl. 221—227 en GUHRAUER *Ueber Lessings Erziehung des Menschengeschlechts*, 1841.

is, zijn gelijk aan de leerboeken van den knaap; eens komt de tijd, dat de knaap er aan ontwassen is. Zoo ook heeft het N. T. het O. vervangen en eens breekt de tijd van het eeuwig Evangelie aan, wanneer de menschheid het goede doen zal omdat het goed is, en niet omdat er willekeurige belooningen op het volbrengen gesteld zijn [1]).

Na LESSING's dood [2]) vond men nog verscheidene belangrijke opstellen van theologischen aard, sommige afgewerkt, maar de meeste onvoltooid. De voornaamste zijn: *Das Christenthum der Vernunft* [3]), eene philosophische beschouwing van de Drieëenheid, de wereld en den mensch in den trant van LEIBNITZ; *Briefe an verschiedene Gottesgelehrten* [4]), waarvan alleen die aan prof. WALCH over het gebruik der H. S. door de christenen der vier eerste eeuwen is bewaard; en vooral het keurige opstelletje *Die Religion Christi* [5]). De beide onuitgegeven stukken tegen GOEZE, getiteld: *Bibliolatrie* en *Over het gebruik van den bijbel in de landtaal*, zijn vermengd met bittere spotternijen.

Een woord over den *aard* van LESSING's critiek vinde hier zijne plaats. Zelden heeft een groot man zoo weinig den invloed van andere geesten op zijn' geest ondervonden als LESSING. Gedurende zijn geheele leven werkte hij ge-

[1]) W. W. X. S. 308—320.
[2]) 15 Febr. 1781.
[3]) W. W. XI. S. 604—607.
[4]) W. W. XI. S. 560—589.
[5]) W. W. XI. S. 603.

heel op zichzelven staande, streed zonder bondgenooten, vormde zich al strijdende, en rijpte en scherpte zijn oordeel. Hij was auto-didact; zijn geest had een groote mate van onafhankelijkheid en zelfstandigheid, die natuurlijk zich weerkaatsten in de voortbrengsels van zijn' geest. Zijne geheele werkzaamheid en niet het minst zijne theologische strekken ten bewijze van die onafhankelijheid. Niet onjuist schrijft EYTEL: »Vreemde invloeden waren bij LESSING in elk geval zeer gering, zijne theologische gedachten de natuurlijke ingevingen van zijne eigen scherpzinnigheid" [1]). LESSING baande zichzelven een' geheel nieuwen weg; hij schrijft daarover aan zijn' broeder d° 2 Febr. 1774: »Maar laat mij toch *mijn eigen weg* gaan, waarop ik meen de menschheid in zake van godsdienst te kunnen verlichten" [2]). En dan volgt de bekende plaats, waarbij hij de orthodoxie vergelijkt met onrein, reeds lang niet meer bruikbaar water, maar dat hij niet wil weggeworpen hebben, voordat men weet van waar zuiverder te halen. Er was dus toen ter tijde een meer behoudend element in de hervorming, die hij beoogde, dan later. Hij behandelde de orthodoxie met den eerbied, dien de jongeling den oude van dagen toedraagt, wiens inzichten hij niet deelt, omdat de nieuwe tijd hem andere en betere dingen heeft geleerd, welke den grijsaard onbekend zijn

[1]) *Lessing als Theolog und Philosoph von Vicarius* EYTEL *in Hall.* voorkomende in de *Studien der ev. Geistlichkeit Württenbergs.* 1848. S. 16.
[2]) W. W. XII. S. 409.

gebleven. »Men had met de orthodoxie afgepraat en een muur tusschen haar en de philosophie opgericht, waarachter beide verder hun' eigen weg konden gaan". Vooral prijst hij de orthodoxie om de consequentie van haar stelsel; het godsdienststelsel, dat de verlichters in de plaats er van stelden, noemt hij »een lapwerk van stumpers en halve wijsgeeren" [1]; het redelijk Christendom, dat zij zich beroemen te bezitten, is voorzeker meer dan alleen natuurlijke godsdienst: jammer maar, dat men eigenlijk niet weet, noch waar er de rede, noch waar er het Christendom huist [2]. Later, nadat hij den orthodoxen ijveraar GOEZE had leeren kennen, is zijn oordeel over de orthodoxie eenigszins gewijzigd, en heeft hij haar veel zwaardere slagen toegebracht, dan aan het stelsel der verlichters. En geen wonder: de resultaten toch, waartoe LESSING door zijne theologische zienswijze kwam, stemden veel meer overeen met die der zoogenaamde rationalisten, dan met die hunner bestrijders. Het onderscheid tusschen bijbel en Christendom en de ongelijke waarde aan de verschillende bijbelboeken te hechten, die hoofdpunten in LESSING's theologie, werden ook door SEMLER, den vader van het rationalisme, niet vergeten; het orthodoxe begrip van openbaring was voor SACK, SPALDING en JERUSALEM even zoo goed gevallen als voor LESSING; en het gesprek met JACOBI, waarin LESSING beweerde, dat er geene

[1]) Brief van LESSING aan zijn' broeder KAREL W. W. XII, S. 409, 410.
[2]) *Zusätze zu den Fragmenten.* W. W. IX. S. 421.

andere philosophie is dan die van SPINOZA, ademde alles behalve een kerkelijk rechtzinnigen geest Maar aan den anderen kant waren er ook eenige punten van aanraking tusschen de orthodoxen en LESSING; hunne consequentie schatte hij zeer hoog, een weinig mysticisme rustte ook op den bodem van zijn hart, getuige zijne *Gedanken über die Herrnhuter* op nauwelijks twintigjarigen ouderdom geschreven, en zijne sympathie voor de mystieken der 13de en 14de eeuw, in de *Erziehung* aan den dag gelegd. Vooral ook had hij een' geweldigen afkeer van de platheid en alledaagsche oppervlakkigheid van vele verlichters, en zag de diepte van het orthodoxe leerstelsel niet voorbij.

SCHWARZ heeft in zijne apologie van LESSING niet nagelaten, op den toon opmerkzaam te maken, dien LESSING tegen GOEZE aansloeg. Bij verschillende gelegenheden vergenoegt hij zich niet dien toon te verklaren, begrijpelijk te maken, maar hij gaat verder en betuigt zijne instemming daarmede, »dat LESSING alles behalve volgens de zoogenaamde deugd der christelijke verdraagzaamheid handelde, en zich niet ontzag het bijtend vocht over den zwarten rok en ambtspruik der schijnheilige steken uit te storten" [1]). Hij betitelt de *Allg d. Bibliothek* met den naam van »oud recensentenwijf" met wier »dameswelvoegelijkheid" hij zich niet kan vereenigen [2]). LESSING zelf heeft zich meermalen

[1]) *Lessing als theoloog* bl. 11. De vertaler heeft hier niet geheel nauwkeurig het woord »Pfaffen" door »steken" weêrgegeven.

[2]) T. a. p. bl. 11. noot.

over zijn' toon tegen GOEZE verontschuldigd, reeds terstond in zijn *Absagungsschreiben* [1]), en later op een paar plaatsen in zijne *Anti-Goezen* [2]), maar hij gaat niet zoo ver dien toon nu juist uitbundig te prijzen. Wij voor ons scharen ons in dit oordeel zeer bepaald aan LESSING's zijde. Wij willen trachten te begrijpen, hoe het mogelijk was, dat LESSING vergat, wat hij in zijne *Duplik* zijn' buurman tot een verwijt maakte: »Waarom woudt gij uwen vijand niet alleen verslaan, maar ook vernietigen" [3])? En dat te begrijpen is zoo moeilijk niet, als men bedenkt, dat GOEZE de kunst meesterlijk verstond om LESSING het een en ander toe te dichten en zijne gezegden te verdraaien. Daardoor werd een prikkelbaar gestel als dat van LESSING zoo getergd, dat hij het geoorloofd rekende »den emmer vuil water, waarin hij hem wilde verdrinken, bij druppels op den ontblooten schedel te laten vallen" [4]). Hoe langer de strijd duurde des te hatelijker werd de gestalte van GOEZE voor LESSING, des te meer ook kwam het groote verschil tusschen beide personen aan het licht. Bovenal hinderde LESSING de aanmatigende opgeblazenheid van zijn' tegenstander. Maar den raad zijn' buurman gegeven heeft hij zelf niet opgevolgd. LESSING heeft GOEZE niet alleen verslagen, maar ook vernietigd. Die bittere personaliteiten, die bijtende geestigheden heb-

[1]) W. W. X. S. 129. 130.
[2]) W. W. X. S. 231.
[3]) W. W. X. S. 70.
[4]) *Anti-Goeze* II. W. W. X. S. 177.

ben GOEZE bij tijdgenoot en nakomeling gestempeld tot de type van den onverdraagzamen, onwetenden clericaal. Ware LESSING's doel geweest zijn' tegenstander bespottelijk te maken, hij zou dat doel niet beter hebben kunnen bereiken, dan door zóó te polemiseeren, als hij gedaan heeft. Maar onzes inziens zou dat doel een' LESSING onwaardig zijn geweest. De polemiek moet in den dienst der waarheid gebruikt worden om dwaling uit te roeien; niet om den persoon, die dwaalt, te vernietigen, maar om hem te recht te wijzen. Is somtijds het belachelijk maken onvermijdelijk daarmede gepaard, en meestal een zeer doeltreffend middel, het mag niet anders dan uiterst spaarzaam aangewend worden. Wij vreezen dat LESSING van dat middel te veel gebruik heeft gemaakt, meer dan geoorloofd, meer ook dan noodig was.

In 1859 is eene zware beschuldiging door dr. G. R. RÖPE tegen LESSING ingebracht [1]). De acte van beschuldiging kan aldus geformuleerd worden: LESSING heeft een onwaardig spel met den Hamburger predikant gedreven, daar hij GOEZE op allerlei wijze ten toon stelde, niettegenstaande hij wist, dat hij zelf ongelijk had. LESSING werd zoo handelende, volgens zijne eigene juiste bepaling, »een koppelaar der waarheid in plaats van haar minnaar" [2]). De gronden, waarop deze aanklacht rust,

[1]) *Goeze en Lessing. Uit het Hoogd. van* Dr. G. R. RÖPE *vert. door* J. VISSCHER. *Utrecht.* 1861.

[2]) »Wie ons wel grove dwalingen ontneemt, maar de volle waarheid ons onthoudt en ons met een middelding van waarheid en leugen wil tevreden stellen, maakt zich ten aanzien van het menschelijk ver-

worden voornamelijk geput uit LESSING's briefwisseling.

Hoe bewijst RÖPE zijne stelling, dat LESSING overtuigd was van zijn ongelijk in den strijd met GOEZE? LESSING, zegt hij, geeft in zijne *Religion Christi* eene bepaling van hetgeen hij onder de woorden *christelijken godsdienst* verstaat. Het is die godsdienst, welke als waar aanneemt, dat CHRISTUS meer dan mensch is geweest, en hem zelven als zoodanig tot een voorwerp van vereering maakt [1]). Had LESSING nu openlijk en rond, aldus vervolgt RÖPE, voor de geheele wereld zonder eenige terughouding, zooals hij zelf het verlangt van iemand, die geen koppelaar der waarheid zijn wil, erkend: Ik bestrijd den christelijken godsdienst, dat is dien, welken CHRISTUS tot een voorwerp van godsdienstige vereering maakt, ik wil alléen den godsdienst van CHRISTUS, dat is dien, welken hij zelf als mensch heeft gehad en dien ieder hebben kan, dan zegt RÖPE, was de strijd dadelijk beslist geweest. Maar dit deed LESSING niet. Wat hij tegenover de verlichters met volkomen recht had beweerd: De bijbel is de godsdienst zelve niet; — met volkomen recht, omdat het waar is van den godsdienst in het afgetrokkene, evenals van den natuurlijken godsdienst, die toch eigen-

stand niet zeer verdienstelijk. Wie alleen daarop peinst de waarheid onder allerlei maskers en blanketsels aan den man te brengen, die moge haar koppelaar zijn, maar haar minnaar is hij nooit geweest. Ik ken nauwelijks iets ellendigers dan zulk een koppelaar der waarheid". *Berengarius Turonensis.* W. W. VIII. S. 326.

[1]) *Die Religion Christi* § 4. W. W. XII. S. 603.

lijk alleen door de verlichters bedoeld werd; — dat wilde hij nu ook tegenover GOEZE en de orthodoxen handhaven. Hij voegde bijna overal bij het woord *godsdienst*, dat van *christelijk* en verdedigde nu de door deze bijvoeging ongerijmd gewordene stelling, dat ook de christelijke godsdienst wel kan bestaan, al ging ook alles, wat de apostelen en evangelisten geschreven hadden, verloren [1]).

Dat bewijs van RÖPE voor zijne stelling kan niet afdoend genoemd worden, en valt terstond met de opmerking, dat LESSING *Die Religion Christi* in 1780 schreef, terwijl zijn eigenlijke polemiek met GOEZE reeds twee jaren vroeger plaats greep. In dien gistenden tijd moest LESSING zijne denkbeelden omtrent den godsdienst nog vormen, althans doen rijpen, en men mag dus niet van oneerlijkheid spreken, wanneer op die beide tijdstippen zijne denkbeelden elkaar niet volkomen dekten. Daarenboven in zijne *Axiomata* bestreed hij niet den christelijken godsdienst, maar de identiteit van bijbel en godsdienst, of juister nog van het N. T. en den christelijken godsdienst. Dat RÖPE de stelling ongerijmd noemt: de christelijke godsdienst zou kunnen bestaan, ook al ging alles wat de apostelen en evangelisten geschreven hadden verloren, is begrijpelijk op het standpunt van hem, die verklaart: » De christelijke godsdienst staat of valt met de H. S." [2]). Maar hij, noch GOEZE hebben

[1]) *Lessing en Goeze* bl. 43.
[2]) T. a. p. bl. 91

LESSING weerlegd; en diens stelling: »Het Christendom bestond eer evangelisten en apostelen geschreven hadden", en de negen andere, die daarmede samenhangen en er uit voortvloeien, zullen wel ieder toeschijnen waar te zijn, zoolang de bestrijding alleen bestaat in de qualificatie *ongerijmd*. De betiteling: »LESSING niet de minnaar, maar de koppelaar der waarheid", vervalt dus zoolang niet bewezen is, dat LESSING's denkbeelden over den christelijken godsdienst in 1778 reeds geheel gelijk waren aan die, welke hij in 1780 koesterde. De eisch, dien RÖPE aan LESSING stelt, om »openlijk en rond voor de geheele wereld zonder eenige terughouding te hebben moeten erkennen: Ik bestrijd den christelijken godsdienst", die eisch is bovendien ongerijmd, omdat die verklaring geheel bezijden de zaak in quaestie zou geweest zijn, gesteld ook, hij had zich er overigens op dat tijdstip mee kunnen vereenigen. Vraagt men, of LESSING zich niet te sterk uitlaat, wanneer hij geheel onbepaald zegt: »Dat is plicht, wanneer men waarheid leeren wil, haar geheel, of in 't geheel niet, te leeren, haar openlijk en rond, zonder terughouding, zonder aan hare kracht en waarheid te wantrouwen, te leeren", dan komt het ons voor, dat die vraag bevestigend moet beantwoord worden. Ten volle vereenigen wij ons met hetgeen hij laat volgen: »Het is plicht geen leugen met de waarheid te vermengen, en de waarheid niet onder allerlei maskers en blanketsels aan den man te brengen". Maar die laatste handelwijze is een geheel andere dan de eerste; niet terstond de geheele waarheid te zeggen, maar die

eerst langzamerhand in hare volheid te openbaren, niet terstond openlijk en rond voor de geheele wereld op te treden als prediker van nieuwe waarheden, maar eerst die wereld langzaam voor te bereiden, is niet zelden een maatregel getuigende van groote paedagogische kennis [1]).

In LESSING's briefwisseling met zijn' broeder en zijne vrienden, waarop RÖPE zich ook beroept om te betoogen, dat het LESSING geen ernst was met zijn' strijd tegen den Hamburger predikant, komen, dit moet erkend worden, minder gelukkig gekozen woorden voor. Inderdaad de wijze waarop hij schrijft aan zijn' broeder, die in »het *haut-comique* der polemiek smaak begon te krijgen" [2]), aan REIMARUS, tot wien hij spreekt over »de klucht, die hij GOEZE op 't lijf zal zenden en over het vechtpartijtje, dat hij levert" [3]), en meer dergelijke uitdrukkingen en wendingen, die hij in zijne brieven invlecht, komen niet geheel overeen met de mate van ernst, die wij bij LESSING zouden hebben gewenscht aan te treffen en geven oppervlakkigen aanleiding hem van lichtzinnigheid te beschuldigen. Maar — beschuldigen wij LESSING ook van lichtzinnigheid bij den dood van zijn kind, op het oogenblik dat ook het leven der moeder in gevaar was? En toch ook dien dood maakte hij aan zijn' stiefzoon ESCHENBURG be-

[1]) Verg. *Die Erziehung des Menschengeschlechts* § 26, 27, 68, 69. W. W. X. S. 314. 315. 323.

[2]) d° 25 Febr. 1778. W.W. XII. S. 501.

[3]) d° 6 April 1778. W.W. XII. S. 503.

kend op eene wijze, waarbij zijn vernuft werkzaam was [1]). Geestigheid was voor LESSING een tweede natuur geworden; het was voor hem moeilijk ook bij het ernstigste niet somtijds een' kwinkslag te voegen. Maar dat hij getoond zou hebben het gewicht van den strijd niet te beseffen, is geheel in tegenstelling met zijne scherpzinnigheid, de moeite, die hij zich gaf, en de opofferingen, die hij zich getroostte voor de zaak der waarheid, zooals hij haar opvatte.

En welke waren de *vruchten* van zijnen strijd? GELZER vergelijkt LESSING bij een vuur, dat louterend in een tijdperk van platheid, arm aan vruchtbaar makende gedachten heeft gewerkt [2]). En voorzeker plat, alledaagsch was die tijd der »Verlichting" in zijn geheel genomen in groote mate, toen alles werd gemeten met den maatstaf van hetgeen men gezond verstand noemde [3]). Arm aan vruchtdragende ideën waren de orthodoxen, die onveranderd de leerstellingen hunner vaderen napraatten. Niemand

[1]) d° 3 Jan. 1778. W.W. XII. S. 497. 498. »Mijne vreugde was slechts van korten duur, en ik verloor hem zoo ongaarne, dien zoon, want hij had zooveel verstand! Zooveel verstand! Geloof niet dat de weinige uren van mijn vaderschap mij reeds tot een aap van een' vader gemaakt hebben. Ik weet, wat ik zeg. Was het geen verstand, dat men hem met ijzeren tangen in de wereld moest trekken, dat hij zoo spoedig onraad merkte? Was het geen verstand, dat hij van de eerste gelegenheid om weder heen te gaan, gebruik maakte? Zeker sleept de kleine driftkop mij ook de moeder mede weg, want er is nog weinig hoop, dat ik haar behouden zal. Ik wilde het ook eens zoo goed hebben als andere menschen. Maar het is mij slecht bekomen"

[2]) GELZER. *Die neuere Deutsche National-Literatur*, I. 259.

[3]) Als staaltje van nuchtere oppervlakkigheid diene het volgende: In eene der versregels van een kerkgezang aldus luidende: *Es ruht die ganze Welt* stelde men als verandering voor: *Es ruht die halbe Welt.*

heeft der orthodoxie zwaardere slagen toegebracht, dan LESSING door de logische formuleering en het doordringend scherp in het licht stellen van het onderscheid tusschen bijbel en godsdienst. Ter kwader ure was het Protestantisme afgeweken van zijn hoofdbeginsel, vrijheid van onderzoek, en de bibliolatrie, de vergoding des bijbels, was in de plaats gekomen van de vergoding van menschen; het gezag der kerk had ruimte gemaakt voor de letterlijke ingeving der Schrift. LESSING riep het Protestantisme tot de orde: hij wilde strijd uitlokken, want hij wist dat »de waarheid bij iederen strijd wint, dat de strijd den geest des onderzoeks voedt, vooroordeel en aanzien bestendig in doodsgevaar brengt" [1]). Daarom schroomde hij niet den strijd aan te binden over de belangrijkste vraagstukken: het onderscheid tusschen Schrift en Openbaring, geest en letter, godsdienst van CHRISTUS en christelijken godsdienst. Hij wist, dat die strijd niet gevoerd kon worden zonder dat sommige zwakken en halfgeloovigen schade leden aan hun geloof; maar hij wist ook dat het beginsel, waarvoor hij streed, vrijheid van onderzoek in plaats van de heerschappij van het menschelijk gezag, eeuwig geldend zou blijven, en zoo al niet door hem, toch vroeg of laat door een ander zou veroverd worden. »De winst is wezenlijk en het verlies is slechts toevallig. De winst komt alle tijden ten goede, het verlies geldt slechts voor een oogenblik, zoolang de tegenwerpingen nog onbeantwoord zijn. De

[1]) Voorrede van *Wie die Alten den Tod gebildet*. W. W. XIII. S. 211.

winst komt allen goeden menschen te stade, die verlichting en overtuiging liefhebben, het verlies treft slechts weinigen, die nog van wege hun verstand, noch van wege hunne zeden in aanmerking verdienen te komen. Het verlies treft slechts het lichte christelijke stroo, dat bij iedere windvlaag van den twijfel zich afzondert van de zware koornhalmen en opvliegt" [1]). Door zijne hypothese omtrent het ontstaan der evangeliën heeft hij voor EICHHORN dèn weg gebaand, en voor allen, die later het doornig pad der evangeliën-critiek hebben bewandeld. Maar tevens heeft hij de oorzaak van ROUSSEAU's klacht: »Que d'hommes entre Dieu et moi" trachten weg te nemen, door de waarheid van den christelijken godsdienst niet langer te doen rusten op uitwendige bewijzen, maar op inwendige, welker juistheid ook de ongeleerde kan doorzien. De christen gevoelt dat zijn godsdienst waar is, omdat hij overeenkomt met de stem in zijn binnenste. »Waar blijven dan de uitwendige bewijzen", vraagt LESSING, en zijn antwoord luidt: »Waar zij willen. Zou het dan zulk een groot ongeluk zijn, wanneer zij eindelijk eens weder in een' hoek van het tuighuis werden geplaatst, waar zij nog voor vijftig jaren stonden" [2])? Is hij dan onverschillig voor geschiedkundige nasporingen? Integendeel, de studie der kerkvaders had hem van de hooge waarde dier navorschingen overtuigd, zijne groote

[1]) *Anti-Goeze* III, W. W. X. S. 181.
[2]) *Eine Duplik* W. W. X. S. 38.

belangstelling in de geschiedenis der drie eerste eeuwen van onze tijdrekening had zijne kennis van de toestanden der eerste christenen dermate uitgebreid, dat hij den strijd met den beroemden WALCH dorst aanvaarden. Maar LESSING wilde vóór alle dingen geene verwarring van begrippen; de criticus wilde onderscheiden (κρίνειν), en dulde geene μετάβασις εἰς ἄλλο γένος. Daarom handhaafde hij de ware stelling: Het verhaal van eenig feit kan voor ons niet het bewijs opleveren van eenige noodzakelijke redewaarheid; daartoe is het te zwak. Het Christendom nu, de godsdienst, dien CHRISTUS beleed, toen hij op aarde leefde, is waar voor ons geweten en onze rede, en behoeft de steunsels der verhalen van wonderen aan of door CHRISTUS verricht, niet. LESSING's aanvallen waren gericht tegen een Christendom, dat bestond in het aannemen van geloof- en leerstelsels, dat onverdraagzaamheid medebracht en dus de ware humaniteit belemmerde. Het Christendom wordt door hem van zijne practische zijde opgevat, in het beoefenen der liefde gesteld; tot den godsdienst van JEZUS wil hij ons doen terugkeeren. »Ieder mensch moet wenschen dien godsdienst met CHRISTUS gemeen te hebben" [1]). — Maar ook de verlichters waren zijne vrienden niet; hij verwijderde zich hoe langer zoo meer van NICOLAÏ en de zijnen, bij wie oppervlakkigheid van oordeel niet zelden gepaard ging met gebrek aan kennis. De rechten van het hart, het gemoedsleven werden door hen buiten den gods-

[1]) *Die Religion Christi* § 3 W. W. XII. S. 603.

dienst en het Christendom gesloten. De moraal was in eere, maar de moraal in den vorm van eudaemonisme. LESSING's afkeer van het eudaemonisme is bekend uit § 85 der *Erziehung* [1]), waar hij zegt: »Neen hij zal zeker komen, hij zal komen, de tijd der volmaaktheid, wanneer de mensch, hoe meer zijn verstand zich overtuigd houdt van een altijd betere toekomst, evenwel niet noodig zal hebben aan deze toekomst beweegredenen voor zijne handelingen te ontleenen: wanneer hij het goede doen zal omdat het goed is, niet omdat willekeurige belooningen op het volbrengen gesteld zijn". LESSING werd ook meermalen door de verlichters niet begrepen; zoo schrijft hem NICOLAÏ: »De theologen meenen, dat gij philosoof en de philosofen, dat gij theoloog zijt geworden" [2]). En toen LESSING in zijn *Beweis des Geistes und der Kraft* tot SCHUMANN had gesproken van de breede gracht, die er voor hem bestond tusschen geschiedkundige waarheden en redewaarheden, antwoordde de recencent in de *Allg. d. Bibl.* zeer nuchter: »Den recensent is deze gracht nog nooit in den weg geweest" [3]).

LESSING wordt genoemd »de vader der nieuwere theologie" [4]). En inderdaad, wanneer wij nagaan, dat vele beginselen, waarvan zij uitgaat, onbeperkte heerschappij der critiek, afkeer van alle dogmatisme, eerbiediging van de rechten van het verstand zoowel als van het

[1]) W. W. X. S. 327.
[2]) Do 24 April 1777. W. W. XIII. S. 583.
[3]) XXXIX. I. S. 56.
[4]) *Lessing als theoloog*. XI.

hart, ook reeds bij LESSING worden gevonden; wanneer wij bespeuren, dat ook thans een practisch Christendom, dat is een godsdienst, zich werkzaam betoonende in alle handelingen der menschen, gelijk hij zich in JEZUS heeft getoond, wordt gepredikt, eene stelling, welke zich geheel aansluit aan de hoofdgedachte van LESSING's *Religion Christi*; wanneer wij hooren aandringen op verdraagzaamheid en humaniteit, dan kan de herinnering aan »het louterend vuur, dat LESSING heeft ontstoken" [1], niet achterwege blijven. »LESSING is de ware geestelijke HERCULES der vorige eeuw, die de twaalf heldendaden van zijn' tijd verrichtende, den AUGIAS-stal van zijne eeuw even zoo goed heeft gereinigd, als hij den Nemaeischen leeuw en den Cerberus van zijn' tijd heeft gemuilband en bedwongen" [2]. Vestigen wij het oog op LESSING in verband met de beweging en het streven van onzen tijd, dan denken wij onwillekeurig aan MENDELSSOHN's woorden: »Schrijf ik over LESSING dan verplaats ik mij eene halve eeuw verder, als alle partijschappen opgehouden, alle thans bestaande verwikkelingen vergeten zullen zijn". Wel is die tijd ook thans op verre na nog niet in vervulling gekomen, en woeden de partijschappen in onze dagen met kracht voort; maar er valt niet aan te twijfelen: LESSING's strijd komt ook onzen tijd ten goede. Op *zijn* voetspoor voortwandelende zal onze tijd blijven onder-

[1]) GELZER, *Die neuere Deutsche National-Literatur* I. S. 259.
[2]) WEHL, *Hamburgs Literaturleben* S. 179.

zoeken, altijd weer op nieuw, *quid liquidum sit in causa Christianorum.* Evenals hij zullen wij noch de rechten van het verstand aan die van het gemoed opofferen, noch omgekeerd; de conflicten, die zich aan onzen geest voordoen, zullen wij trachten op te lossen in hoogere eenheid, zoodat het ten slotte blijken zal, dat 's menschen geestelijke natuur één harmonisch geheel is, welks onderdeelen, verstand en hart, slechts zoolang strijd voeren met elkaar, als een van beide of beide eenzijdig ontwikkeld worden.

STELLINGEN.

I.

Ten onrechte spreekt de Fragmentist over de noodzakelijkheid van eene scheiding tusschen geloovige en redelijke godsvereerders.

II.

Het mag den Fragmentist niet tot een verwijt gemaakt worden, dat hij zijn geschrift geheim hield.

III.

De *Wolfenbuttelsche fragmenten* zijn geschreven door Hermann Samuël Reimarus.

IV.

Te recht ontkende LESSING zijne homogeniteit met den Fragmentist.

V.

LESSING's toon van polemiseeren kan niet in allen deele den toets eener onpartijdige critiek doorstaan.

VI.

Ten onrechte beweert dr. G. R. RÖPE (*Goeze en Lessing. Utrecht.* 1861. *Bl.* 22): »Zoodra de rede van den natuurlijken mensch zich aan het licht der in het Christendom gegevene openbaring onttrekt, komt zij noodzakelijk tot het loochenen van de persoonlijkheid Gods en tot alles wat daaruit volgt."

VII.

Richt. II : 3 moet לְצָדִים in לְצָרִים veranderd worden.

VIII.

Lees Ps. XXXVI : 2 לִבּוֹ in plaats van לִבִּי.

IX.

1 Sam. II : 22*b* is een latere glosse.

X.

De wijze van godsvereering door JEROBEAM I ingesteld, was JEHOVA-dienst en niet de invoering van eene nieuwigheid maar oud-israëlietisch.

XI.

H. XV en XVI van den brief aan de Romeinen zijn niet van PAULUS.

XII.

De gemeente, aan welke PAULUS den brief aan de Romeinen schreef, bestond voor het grootste deel uit joden-christenen.

XIII.

De eerste brief van JOHANNES en het vierde evangelie zijn geschriften van twee verschillende schrijvers. De briefschrijver heeft het evangelie nagevolgd.

XIV.

Het nauwe verband tusschen Mt. V : 17 en Mt. V : 18 gedoogt niet om met RITSCHL (*Nieuwe theol. Bibl.* 1863. bl. 35 en verv.) aan νόμος een dubbele beteekenis te geven, vs. 17 die van »de wet, zoo als zij door de profeten tot het kweeken van gerechtigheid ontwikkeld en uitgelegd werd"; vs. 18 die van »de wet zoo als zij ook voor het Godsrijk van kracht is en uit de handen van CHRISTUS is voortgekomen" (νόμος πληρωθείς). — Vs. 18 kan JEZUS niet hebben uitgesproken, maar moet beschouwd worden als de uitdrukking van het gevoelen van den joodsch-christelijken redactor.

XV.

De opschriften der evangeliën κατὰ Ματθ. enz. waren aan JUSTINUS den Martelaar onbekend.

XVI.

De vroege bekendheid van 1 Cor. XV: 1—11 laat toe die pericoop voor een gnostisch toevoegsel van het midden der tweede eeuw te houden.

XVII.

»Es lässt sich nicht leugnen, dass es Fälle giebt, wo eine sonst verwerfliche Handlung durch den guten Zweck, dem sie dient, ethisch gerechtfertigt ist".

J. Frauenstädt, *Das sittliche Leben*. S. 94.

XVIII.

De eed tegen simonie, voorgeschreven door art. 26 van het Reglem. op het examen ter toel. tot de evangelie-bed., is verlagend voor den aanstaanden predikant, en behoort daarom vervangen te worden door eene plechtige verklaring of belofte.

XIX.

Hoewel de letter van art. 7 van het Reglem. op de ben. van oud. en diak. en de ber. van pred. niet gedoogt benoemingen en beroepingen in eene gemeente te doen, vóórdat de stemgerechtigden de vraag van art 2 van datzelfde reglement hebben beantwoord, en vóórdat, ingeval van verandering, aan art. 3 en 4 uitvoering is gegeven, is het wenschelijk om tot dien tijd toe met benoemingen en beroepingen op den bestaanden voet voort te gaan.

XX.

Het protestantsche leerstuk der *obedientia activa* was eene groote schrede voorwaarts in de ontwikkeling der Verzoeningsleer tegenover de eenzijdige waardeering van het lijden van CHRISTUS.

XXI.

Het apostolische geloof, dat JEZUS uit de dooden is opgestaan, houdt in, dat hij teruggekeerd is uit de onderwereld. Wie in onzen tijd de opstanding van JEZUS aanneemt, maar de voorstelling van den Hades verwerpt, heeft geen recht zijne overtuiging met den naam van apostolisch te bestempelen.

XXII.

»l'Homme n'est pas né pour résoudre le problème du monde, mais pour chercher à se rendre compte de l'étendue du problème et se tenir ensuite sur la limite extrême de ce qu'il peut concevoir. Ses facultés, par elles-mêmes, ne sont pas capables de mesurer les mouvements de l'univers, et vouloir aborder l'ensemble des choses avec l'entendement seul, avec la pensée spéculative, quand elle n'a qu'un point de vue si restreint, c'est un travail vain".

Conversations de GOETHE *recveillies par* ECKERMANN, *traduites par* E. DÉLEROT. T. II. p. 95.

XXIII.

Wahrhaft tolerant kann man nur sein wo man zu der Einsicht gelangt ist, dass das Heil des Menschen, ganz unabhängig von theoretischen Glaubensansichten, auf der inneren Stellung des Gemüthes zu Gott, auf der frommen Gesinnung beruhe; tolerant kann nur sein, wer die Wahrheit auch im Irrthum, das Licht auch in der Finsterniss, Gott auch im Sünder sieht und anerkennt".

Lang. *Ein Gang durch die christliche Welt.* S. 88.

XXIV.

De moderne theologie staat in de verwerping van het supranaturalisme niet buiten den bijbel, niet buiten het Christendom en niet buiten het protestantisme, maar maakt er aanspraak op, den weg gewezen te hebben, langs welken bijbel, Christendom en protestantisme eerst komen tot hun volle recht.

J. H. Scholten, *Supranaturalisme* 1867. bl. 60.

BS2420.7 .B11
Gotthold Ephraim Lessing en de
Princeton Theological Seminary-Speer Library
1 1012 00055 7183